

«Ἐπόμενοι τοῖς ἁγίοις Πατράσιν».
Ὁ διάλογος μεταξύ Φλωρόφσκυ καὶ Bulgakov
σὲ σχέση μετὸν τρόπο ἀνάγνωστος τῆς Παράδοσης.
Εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις

ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΣΠΡΟΥΛΗ*

Εἰσαγωγικά

Τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου ἀνάγνωστος καὶ εἰδικότερα ἐρμηνείας τῆς Παράδοσης φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ διαχρονικὰ γιὰ τὴν χριστιανικὴ θεολογία μόνιμο ἀντικείμενο συζήτησης. Πῶς θὰ μπορούσε ἄλλωστε νὰ συμβαίνει διαφοροτικὰ ἀπὸ τὴ στιγμή πού εἰδικὰ στὴν χριστιανικὴ πίστη ἢ ἀλήθεια συνδέεται μετὰ πράξεις καὶ γεγονότα πού ἀνάγουν τὴν ρίζα τους στὴν ἱστορικὴ Αὐτο-αποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, ὅπως αὐτὴ καταγράφηκε στὴν Παλαιὰ καὶ Καινὴ Διαθήκη; Ἔτσι ἤδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὁ ἴδιος ὁ Χριστὸς μετὰ σύνολο τὴ στάση καὶ διδασχὴ του θὰ διαμορφώσει καὶ θὰ προσφέρει τὸ κατεξοχὴν κριτήριό τῆς ἐρμηνείας τῆς ἰουδαϊκῆς παράδοσης, πού δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ πρόσωπό του, ὡς τὴν ἐκπλήρωση τοῦ Νόμου καὶ τῶν προφητειῶν¹. Ἐξάλλου, ἀπὸ τίς πρῶτες στιγμὲς τῆς ἱστορικῆς πορείας τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Παράδοση, ὅπως προσεγγίζεται στὴν παύλεια τουλάχιστον θεολογία, δὲν κατανοήθηκε ποτὲ ὡς μία ἀποστεωμένη πραγματικότητα, ἀλλὰ ὡς μία ζῶσα καὶ δυναμικὴ κατάσταση, ἡ ὁποία κάτω ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος δὲν μπορεῖ παρὰ διαρκῶς νὰ ἀνανεώνεται² σὲ

* Ὁ Νικόλαος Ἀσπρούλης εἶναι θεολόγος καὶ ὑποψήφιος Διδάκτωρ Φιλοσοφίας στὴ Σχολὴ Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἀνοικτοῦ Πανεπιστημίου.

1. ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ Β., «Παράδοση καὶ Ἅγια Γραφή». *Παράδοση καὶ Ἀνανέωση στὴν Ἐκκλησία* (Περιοδικό «Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς»: Θεσσαλονίκη, 1972), σ. 9.

2. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Παράδοση καὶ Ἀνανέωση στὸν Ἀπόστολο Παῦλο». *Παράδοση καὶ Ἀνανέωση στὴν Ἐκκλησία* (Περιοδικό «Ἅγ. Γρηγόριος Παλαμᾶς»: Θεσ/νίκη, 1972), σσ. 21-30.

κάθε ιστορική περίοδο. Για τὸν Παῦλο στή συνάφεια αὐτὴ τὸ Πνεῦμα εἶναι αὐτὸ ποὺ ὀδηγεῖ τὴν Ἐκκλησία σὲ κάθε ἐποχὴ «εἰς πᾶσαν τὴν ἀλήθειαν», προσφέροντας τρόπους διαρκοῦς ἐπανερμηνείας καὶ ἐπικαιροποίησης τῆς Παράδοσης³. Ἡ ἴδια κατάσταση θὰ συνεχιστεῖ καὶ στοὺς ἐπόμενους αἰῶνες μὲ ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον χαρακτηριστικὰ παραδείγματα, τὴ συνάντηση τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸν κυρίαρχο ἑλληνιστικὸ πολιτισμό, ὅπου οἱ Πατέρες θὰ καταβάλουν ἓνα μεγαλειώδη ἀγῶνα προκειμένου νὰ καταστήσουν τὸ «κῆρυγμα» τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης, δηλ. τὴν πίστη στὸν Χριστό, «καὶ τοῦτον ἐσταυρωμένον», προσιτῶς ἀναμόρφωση τοῦ κυρίαρχου γλωσσικοῦ καὶ φιλοσοφικοῦ κώδικα τῆς περιόδου, γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τοῦ ἐρμηνευτικοῦ ἐγχειρήματός τους.

Στὴ σύγχρονη ἐποχὴ καὶ στὸ πλαίσιο ἰδιαίτερα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τοῦ 20οῦ αἰῶνα (ἀλλὰ καὶ μέχρι σήμερα), τὸ πολὺπλοκο ζήτημα τοῦ τρόπου προσέγγισης τῆς Παράδοσης φαίνεται ὅτι τέθηκε μὲ ἔμφαση σὲ δύο περιπτώσεις κομβικῆς γιὰ τὴν ἴδια τὴν ιστορική πορεία τῆς. Καταρχὰς στὸ Α΄ συνέδριο Ὁρθόδοξων Θεολογικῶν Σχολῶν, τὸ 1936 στὴν Ἀθήνα, σὲ ἓνα ιστορικῆς σημασίας γεγονός, ὅπου συζητήθηκε κατὰ κύριο λόγο τὸ ζήτημα τῶν δυτικῶν ἐπιδράσεων στὴν ὀρθόδοξη θεολογία καὶ ἡ ἀνάγκη ἐπαναπροσανατολισμοῦ τῆς θεολογικῆς προοπτικῆς πρὸς τὴν ἀνεύρεση αὐθεντικῶν –ὀρθόδοξων– θεολογικῶν κριτηρίων μὲ τὴν ἐπιστροφή στὴ μελέτη καὶ ἐρμηνεία τῆς πατερικῆς παράδοσης. Παράλληλα στὸ πολὺ πρόσφατο παρελθόν (Ἰούνιος 2010) ἔλαβαν χώρα σὲ Ἑλλάδα καὶ Η.Π.Α. τρία μεγάλης σημασίας διεθνῆ συνέδρια⁴, τὰ

3. ΚΑΡΑΒΙΔΟΠΟΥΛΟΥ Ι., «Παράδοση καὶ Ἀνανέωση στὸν Ἀπόστολο Παῦλο», ὁ.π., σ. 30.

4. α) Τὸ συνέδριο μὲ θέμα «Νεο-πατερικὴ σύνθεση ἢ Μεταπατερικὴ θεολογία: Τὸ αἶτημα τῆς θεολογίας τῆς συνάφειας στὴν Ὁρθοδοξία», ποὺ συνδιοργανώθηκε στὸ Βόλο στίς 3-6 Ἰουνίου 2010 ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Θεολογικῶν Σπουδῶν τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δημητριάδος, τὸ Πρόγραμμα Ὁρθόδοξων Σπουδῶν τοῦ Fordham University, τὴν Ἔδρα Ὁρθόδοξης θεολογίας τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Munster-Γερμανία καὶ τὸ Ἰνστιτοῦτο Διορθοδόξου, Διαχριστιανικοῦ καὶ Διαθρησκειακοῦ Διαλόγου (INTER) Ρουμανία. β) Τὸ συνέδριο μὲ θέμα «Ἑλληνισμός καὶ Ὁρθοδοξία» ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ St. Vladimir's Theological Seminary-Η.Π.Α. στίς 10-12 Ἰουνίου 2010. Τὰ Πρακτικὰ αὐτοῦ τοῦ συνεδρίου (μὲ κείμενα μεταξὺ ἄλλων τῶν Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Δημητρίου Τρακατέλλη, Τ. Clark, Ρ. Gavriluk, Π. Καλαϊτζίδη, ἀρχιμ. Ἑλπ. Λαμπρινιάδη κ.ἄ.) ἔχουν δημοσιευθεῖ στὸ περιοδικὸ τοῦ Σεμιναρίου SVTQ 54/3-4 (2010), ἐκ τῶν ὁποίων τὸ κείμενο τοῦ διακ. Ρ. Gavriluk σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση φιλοξενεῖται καὶ στὸ παρὸν τεῦχος τῆς *Θεολογίας* σσ. 289-311 καὶ γ) τὸ συνέδριο μὲ θέμα «Ὁρθόδοξες κατασκευὲς τῆς Δύσης», ποὺ ὁργανώθηκε ἀπὸ τὸ Πρόγραμμα Ὁρθόδοξων Σπουδῶν τοῦ Fordham University στίς 28-30 Ἰουνίου 2010.

ὅποια ἔθεσαν ἐπὶ τάπητος τὴν ἐπείγουσα καὶ ἀναγκαία κριτικὴ συζήτηση καὶ ἀξιολόγηση, μὲ τρόπο νηφάλιο καὶ προσεκτικό, ὀρισμένων θεμελιωδῶν ἐρμηνευτικῶν καὶ μεθοδολογικῶν θεμάτων στὸ πλαίσιο τοῦ κυριαρχούντος⁵ (;) ἐρμηνευτικοῦ θεολογικοῦ παραδείγματος τῆς νεοπατερικῆς σύνθεσης.

Οἱ χαρακτηριστικὲς αὐτὲς περιπτώσεις, ἂν καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν τύχει ἀκόμη ἰδιαίτερης προσοχῆς καὶ σοβαρῆς μελέτης ἀπὸ τὴ σύγχρονη θεολογικὴ σκέψη, ἀνέδειξαν τὴν ἄποψη ὅτι τὸ ζήτημα τοῦ τρόπου ἐρμηνείας καὶ ἀνάγνωσης τῆς Παράδοσης δὲν θὰ πρέπει νὰ θεωρεῖται οὔτε ἐφάπαξ, οὔτε πολὺ περιοσσότερο αὐτονόητα καὶ τελεσιδικα ἀπαντημένο, γεγονός πὸν καθιστᾷ ἐξαιρετικὰ ἐπικαιρὴ τὴ δημιουργικὴ ἀναζωπύρωση τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴ συζήτηση καὶ ἐξέταση τοῦ ὅλου ζητήματος. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ ἐντάσσεται καὶ τὸ παρὸν κείμενο, ἔχοντας ὡς ἐπίκεντρο τὴ διερεύνηση ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἔργου δύο ἐκ τῶν κορυφαίων ὀρθοδόξων θεολόγων τοῦ περασμένου αἰῶνα, τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ⁶ καὶ τοῦ π. Σεργίου Bulgakov⁷, σὲ ἐπίπεδο εἰσαγωγικό, ὀρισμένων βασικῶν παραμέτρων στὴν θεώρηση τοῦ ζητήματος.

5. Στὴ συνάφεια αὐτὴ θέτουμε τὸ ἐρωτηματικὸ ἐντὸς παρενθέσεως, ἐπειδὴ ἐπιθυμοῦμε νὰ ἀναρωτηθοῦμε σὲ ποιο βαθμὸ μπορεῖ νὰ θεωρεῖται, γιὰ παράδειγμα στὴν ἑλληνόφωνη ὀρθόδοξη θεολογία, ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση ὡς τὸ κυρίαρχο μοντέλο θεολογίας, τὴ στιγμή πὸν κάτι τέτοιο δὲν εἶναι ἐμφανὲς οὔτε στὸ πλαίσιο τῆς τρέχουσας ἀκαδημαϊκῆς θεολογίας οὔτε στοὺς διάφορους ἐκκλησιαστικὸς κύκλους.

6. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Γ. Φλωρόφσκυ βλ. ἐνδεικτικὰ: BLANE A., π. *Γεώργιος Φλωρόφσκι. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο ἑνὸς μεγάλου θεολόγου*, μτφρ. Ἑλένη Ταμαρέση-Παπαθανασίου, (Ἐν Πλῶ: Ἀθήνα, 2009), καὶ τὸ ἐκτενέστερο ἀγγλικὸ πρωτότυπο: BLANE A., (ἐκδ.) *G. Florovsky: Russian Intellectual, Orthodox Churchman* (SVS Press: Crestwood, 1993), WILLIAMS G., π. *Γεώργιος Φλωρόφσκι. Εἰσαγωγή στὴ σκέψη του*, μτφρ. Θ. Ν. Παπαθανασίου (Παρουσία: Ἀθήνα, 1989), KUNKEL C., *Totus Christus: Die Theologie Georges V. Florovskys* (Vandenhoeck & Ruprecht: Göttingen, 1991), LELOUVIER Y-N. *Perspectives russe sur l'Église. Un théologien contemporain: Georges Florovsky* (Paris, 1968), SHAW L., *An introduction to the study of Georges Florovsky*, ἀδημοσίευτη διδ. Διατριβὴ (1992), SKIRA J., *Christ, the Spirit and the Church in modern Orthodox theology, a comparison of G. Florovsky, Vl. Lossky, N. Nissiotis and J. Zizioulas*, ἀδημοσίευτη διδ. Διατριβὴ (University of St. Michaels, Canada, 1998), τὰ ἀφιερώματα τῶν περιοδικῶν *Σύναξις* 64 (Ἰαν.-Δεκ. 1997), *Greek Orthodox Theological Review* 41/2-3 (1996), BAKER M., "Neo-patristic synthesis": *An examination of a key hermeneutical paradigm in the thought of Georges V. Florovsky*, ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία (Holy Cross, Brookline 2010).

7. Γιὰ τὸ πρόσωπο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Bulgakov, βλ. μεταξύ ἄλλων: TATARYN M., «Sergei Bulgakov: Eastern orthodoxy engaging the modern world» *Studies in Religion* 31/3-4 (2002), σσ. 313-322, τοῦ ἰδίου «Sergius Bulgakov (1871-1944): Time for a new look», *SVTQ* 42 (1998), σσ.

Δὲν προτιθέμεθα ἐδῶ, βεβαίως, νὰ ἐξετάσουμε τὸ σχετικὸ ζήτημα σὲ ὅλη του τὴν ἔκταση, κάτι πὸν θὰ ἀπαιτοῦσε ἄλλωστε εἰδικὴ μονογραφία, οὔτε καὶ νὰ ἐξαντλήσουμε σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες του τὸν «διάλογο» μεταξὺ τῶν δύο Ρώσων θεολόγων ἀναφορικὰ μὲ τὴν Παράδοση. Ὁ σκοπὸς τοῦ κειμένου αὐτοῦ εἶναι νὰ προχωρήσει σὲ μία εἰσαγωγικὴ παρουσίαση τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖο οἱ δύο Ρῶσοι θεολόγοι «διαβάζουν» τὴν Παράδοση, προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ τελικὰ ἡ κρισιμότητα καὶ ἡ ἀναγκαιότητα γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία καὶ Ἐκκλησία νὰ ὑπερβεῖ τὴ θεολογικὴ σύγχυση καὶ στασιμότητα στὴν ὁποία φαίνεται ὅτι ἔχει περιέλθει τοὺς τελευταίους αἰῶνες, προκειμένου νὰ ἐργαστεῖ μὲ εἰλικρινῆ καὶ δημιουργικὸ τρόπο στὴν προοπτικὴ τῆς ἀνάδειξης τῶν ἀναγκαίων θεολογικῶν προϋποθέσεων καὶ κριτηρίων διαμορφώνοντας μία ἐκκλησιακὴ μεθοδολογικὴ πρόταση πὸν θὰ εἶναι σὲ θέση νὰ προσφέρει στὴ θεολογία τὰ μέσα γιὰ νὰ προτείνει ὑπαρξιακὲς ἀπαντήσεις στὰ μετανεωτερικὰ ἐρωτήματα τοῦ δυτικοῦ, στὴν περίπτωσή μας, ἀνθρώπου.

Ἡ Παράδοση μεταξὺ «ἄλγεβρας» καὶ «Ταλμούδ»

Ἔχει παρατηρηθεῖ⁸ ὅτι οἱ δύο Ρῶσοι θεολόγοι ἐκφράζουν, θὰ λέγαμε, δύο διαφορετικὲς θεολογικὲς «σχολές» (Νεοπατερικὴ καὶ Σοφιολογία) μὲ διαφο-

315-338, SAMOKISHYN M., «Sergii Bulgakov's eschatological perspectives on human history», *Logos: a journal of eastern Christian studies*, 49/3-4 (2008), σσ. 235-262, GAVRILYUK P., «The kenotic theology of Sergius Bulgakov», *STJ* 58/3 (2005) σσ. 251-269, NICHOLS A., «Wisdom from above? The sophiology of father Sergius Bulgakov», *Blackfriars* 85/1 (2004), σσ. 598-613, ΕΥΤΥΗΟV C., *The Cross and the Sickle. Sergei Bulgakov and the Fate of Russian Religious Philosophy, 1890-1920* (Ithaca, NY, and London, 1997), ΠΑΡΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Α., «Sophia! Orthoi! The Trinitarian Theology of Sergei Bulgakov», ἀδημοσίευτη μελέτη-ἀνακοίνωση στὸ συνέδριο τῆς CTSA τὸν Ἰούνιο τοῦ 2009 στὴ Ρουμανία, WILLIAMS R. (ed.), *Sergii Bulgakov: Towards a Russian political theology* (Edinburgh: T&T Clark, 1999), τὸ διπλὸ τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ SVTQ 49/1-2 (2005), VALLIERE P., *Modern Russian Theology: Bucharev, Soloviov, Bulgakov, orthodox theology in a new key* (Grand Rapids, MI: Eerdmans Pub. 2000).

8. Βλ. ἐνδεικτικὰ VALLIERE P., *Modern Russian Theology*, ὁ.π., σ. 5, ὁ ὁποῖος θὰ κάνει λόγο γιὰ δύο ριζικὰ διαφορετικὲς σχολές, ἀκολουθώντας προφανῶς τὴ σχετικὴ ἄποψη τοῦ SCHMEMANN A., «Russian Theology: 1920-1972, an introductory survey», *SVTQ* 16 (1972), σσ. 172-194. Ἔτσι σύμφωνα μὲ τὸν Valliere ἡ μία εἶναι ἡ παραδοσιακὰ θεμελιωμένη --«tradition-based»-- πατερικὴ ὀρθοδοξία (ὅπου ἐντάσσεται ἡ νεοπατερικὴ «σχολή») καὶ ἡ ἄλλη ἡ «φιλοσοφικὴ ὀρθοδοξία», στὴν ὁποία ἀνήκει τὸ ρεῦμα τῆς σοφιολογίας. Τὴν ἴδια διάκριση φαίνεται ὅτι

ρετικές προϋποθέσεις και θεολογική μεθοδολογία. Συνοπτικά, στην περίπτωση της νεοπατερικής σύνθεσης επιδιώκεται ἀφ' ἑνὸς ἡ καταγγελία κάθε μεθοδολογικοῦ ἑτεροπροσδιορισμοῦ στὴν θεολογία μὲ τὴν ταυτόχρονη ἀντι-πρόταση γιὰ ἐπιστροφή στὸ πνεῦμα τῶν *Πατέρων* καὶ *νέα* ἑρμηνεία τοῦ –*σύνθεση*– στὴν σύγχρονη πραγματικότητα, ἐνῶ στὴν περίπτωση τῆς Σοφιολογίας γίνεται μία ἀπόπειρα ἢ πλούσια ἐκκλησιαστικὴ παράδοση νὰ διατυπωθεῖ σὲ *νέα*, στὴν ἐκάστοτε κυρίαρχουσα φιλοσοφικὴ γλῶσσα, στὴν προοπτικὴ τῆς ἐπικαιροποίησης της. Παρὰ τὴν σαφῆ διάκριση ποὺ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ γίνεται στὴν περίπτωση αὐτῆ, ὅσον ἀφορᾷ, ὅπως εἶπαμε (εἰδικά) στὴν μεθοδολογία καὶ σὲ ἐπιμέρους ζητήματα, δὲν θὰ πρέπει νὰ ὑποτιμᾶται ἢ νὰ λησμονεῖται ὅτι καὶ στίς δύο περιπτώσεις ὁ Φλωρόφσκυ καὶ ὁ Bulgakov φαίνεται νὰ βρίσκονται κάποτε περισσότερο κοντὰ ἀπ' ὅ,τι συνήθως πιστεύεται, εἰδικὰ δὲ στὸ κοινὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἐπαφῆς ἢ καλλύτερα τοῦ διαλόγου τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης καὶ θεολογίας μὲ τὸν σύγχρονο κόσμο, τὴ διαρκῆ καὶ δημιουργικὴ ἐμπλοκὴ τῆς θεολογίας στὴ σύγχρονη πραγματικότητα, τὴν ἀναγκαιότητα τελικά «μετάφρασης» τῆς ἐκκλησιαστικῆς πίστεως καὶ ἐμπειρίας στὸ σύγχρονο κοσμοεἶδωλο. Ἔπειτα ἀπὸ τίς ἀναγκαῖες αὐτὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις ἅς δοῦμε πῶς προσεγγίζουν οἱ δύο αὐτοὶ θεολόγοι μας τὴν ἔννοια τῆς Παράδοσης.

ἀκολουθοῦν καὶ οἱ K. STOCKL, «Modernity and its critique in the 20th century Russian orthodox theology», *Studies for Eastern European Thought*, 58 (2006), σσ. 250-256, καὶ M. SAMOKISHYN, «Sergii Bulgakov's eschatological perspectives on human history», ὁ.π. σσ. 238-242. Ἡ ριζικὴ διάκριση μεταξὺ τῶν δύο σχολῶν, ὅπως ὑποστηρίζεται ἀπὸ τοὺς παραπάνω ἐρευνητές, δὲν μᾶς βρῖσκει ἀπόλυτα σύμφωνους, καθὼς δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀποδεχθεῖ κανεὶς ὅτι γιὰ παράδειγμα ὁ Bulgakov εὐθυγραμμίζεται μὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς Ρωσικῆς διασπορᾶς (βλ. λ.χ. Zenkovsky, Karthasev, ἴσως Afanasiev –ἐδῶ ἀντλοῦμε ἀπὸ προσωπικὴ συζήτηση μὲ τὸν εἰδικὸ πάνω στὸ ἔργο, μεταξὺ ἄλλων, τοῦ Bulgakov ἀγαπητὸ φίλο B. Gallaher), ἢ ὅτι ἡ νεοπατερικὴ σύνθεση τοῦ Φλωρόφσκυ (μὲ τοὺς ὄρους, τίς παραμέτρους καὶ τὴ μεθοδολογία ποὺ ὁ ἴδιος ἔθεσε στὸ ἔργο του) ἔχει διαμορφώσει ἕνα ὁμοιογενὲς ρεῦμα, τὸ ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει καὶ «σχολή» (λ.χ. ὁ V. Lossky δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνήκει στὴν νεοπατερικὴ «σχολή», ὅπως τουλάχιστον τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ ἰδρυτὴς της, βλ. τὰ κριτικὰ σχόλια τοῦ Φλωρόφσκυ στὸ «Review of *The Mystical theology of the Eastern Church*, by V. Lossky», *The Journal of Religion* 38/3 (1958), σσ. 207-208). Τὸ βέβαιο πάντως εἶναι ὅτι οἱ Φλωρόφσκυ καὶ Bulgakov ἀκολουθοῦν διαφορετικὴ μεθοδολογικὴ πορεία, ἡ ὁποία διαμορφώνει ἐνδεχομένως διαφορετικὰ ρεύματα (καὶ ὄχι ριζικὰ διακριτὲς «σχολές»), τὰ ὁποῖα ὡστόσο δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἀνάγουν τὴν ἀφετηρία τους, σὲ κάποιον βαθμὸ, σὲ κοινὲς ρίζες τους στὸν γερμανικὸ ἰδεαλισμὸ.

1. «Ἐπόμενοι τοῖς ἁγίοις Πατράσιν...». Ἡ περίπτωση τοῦ Γ. Φλωρόφσκυ

Σὲ ἰκανὸ ἀριθμὸ κειμένων του ὁ Φλωρόφσκυ ἔχει ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ πρόβλημα τοῦ τρόπου τῆς ἀνάγνωσης καὶ ἐρμηνείας τῆς ἀποστολικῆς καὶ πατερικῆς παράδοσης. Ξεκινώντας τὴν παρουσίαση τῶν ἀπόψεών του ἔχει ἰδιαίτερη σημασία νὰ δοῦμε πῶς βλέπει καὶ κατανοεῖ τὴ θεολογικὴ χρῆση τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Θὰ σημειώσῃ χαρακτηριστικά: «πῶς θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν ποικίλες καὶ συγκεκριμένες μαρτυρίες ποὺ καλύπτουν ἑκατοντάδες ἔτη...; Ἡ ἁγία Γραφή εἶναι βεβαίως μία καὶ ὁμως ἀποτελεῖ στὴν πραγματικότητα συλλογὴ ποικίλων κειμένων... τελικὰ ἡ λύση ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴ δική μας σύλληψη τῆς ἔννοιας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἔννοιας τοῦ χρόνου»⁹. Ἦδη ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀναφορὰ στὴ Γραφή, ἡ ὁποία ἀνάγει τίς ρίζες καὶ τὴ διαμόρφωσή της στὶς πρώτες ἐκκλησιαστικὲς κοινότητες, ὁ Ρῶσος θεολόγος διαβλέπει ὅτι τὸ θεμελιῶδες ζήτημα ποὺ ὑποβόσκει σὲ ὅλη τὴν προβληματικὴ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν *ιστορικότητα*, ὡς τοῦ θεμελιώδους ἄξονα, τὴν «ραχοκοκαλιά»¹⁰ τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας τῆς Παράδοσης. Σ' αὐτὴ τὴν προοπτικὴ δὲν θὰ διστάσει νὰ ἀσκήσει ὀξεῖα κριτικὴ σὲ κάθε ἄχρονη καὶ ἀνιστορικὴ (βλ. ἰδίως ἀλληγορικὴ) ἀπόπειρα ἐρμηνείας τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης, ὅπως αὐτὴ καταγράφηκε στὴν ἁγία Γραφή. «Ἡ εὐκολότερη λύση θὰ ἦταν ἐὰν μπορούσαμε νὰ παραβλέψουμε ἢ καὶ νὰ ὑπερπηδῆσουμε τὴν ἀνομοιότητα τῶν ἐποχῶν, τὴ διάρκεια τῆς ἐξέλιξης καθαυτή. Ὁ χριστιανισμὸς ἀντιμετώπισε τὸν πειρασμὸ αὐτὸν πολὺ νωρὶς. Βρισκόταν στὴ ρίζα ὄλων τῶν ἀλληγορικῶν ἐρμηνειῶν... [οἱ] δύο διαθῆκες συγχωνεύονταν κατὰ κάποιον τρόπο σὲ μία ὑπερχρονικὴ (...), καὶ ἀπαλείφονταν τὰ διακριτικὰ τους σημεῖα»¹¹. Ἐὰν ἔτσι παρουσιάζεται διαχρονικὰ ἡ κατάσταση, «τὸ καταλληλότερο φάρμακο γι' αὐτὸ τὸν πειρασμὸ... [εἶναι] ἡ ἀποκατάσταση τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς... [καθὼς] ἢ Ἁγ. Γραφή εἶναι ἱστορία...»¹².

9. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἀποκάλυψη καὶ Ἐρμηνεία», *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοση-Ἔργα 1*, μτφρ. Δ. Τσάμη, (Π. Πουρναράς: Θεσσαλονίκη, 1976), σ. 26 (Γιὰ εὐνόητους λόγους χρησιμοποιοῦμε ἐδῶ τίς ὑπάρχουσες ἑλληνικὲς μεταφράσεις μέρους τῶν ἔργων τοῦ Φλωρόφσκυ).

10. Τὸν χαρακτηρισμὸ δανειζόμαστε ἀπὸ τὸν Θ. Ν. Παπαθανασίου στὴν ἰδιαίτερα πολύτιμη εἰσαγωγὴ του ἀπὸ τὸ WILLIAMS G., π. *Γεώργιος Φλωρόφσκυ. Εἰσαγωγὴ στὴ σκέψη του*, ὅ.π. σ. 11.

11. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἀποκάλυψη καὶ Ἐρμηνεία», ὅ.π., σσ. 26-27.

12. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἀποκάλυψη καὶ Ἐρμηνεία», ὅ.π., σ. 27.

Είναι σαφές ότι ο Φλωρόφσκυ επιμένει να βλέπει τη Γραφή και την αποστολική παράδοση σε ιστορική προοπτική (και μάλιστα στην προοπτική της Heilsgeschichte, της «ιστορίας της σωτηρίας») αντιστεκόμενος σε οποιαδήποτε έρμηνευτική θεωρία ή όποια μεταβάλλει τη Γραφή σε ένα άχρονο ή «ύπερχρονικό» και όμοιογενές κατασκεύασμα, πού αφ' ενός άκυρώνει τὸ ἴδιο τὸ «σκάνδαλο τῆς ἰδιαιτερότητας»¹³ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἀλλὰ καὶ εἰδικότερα μεταβάλλει τὰ βιβλικὰ κείμενα σε summa theologiae¹⁴, γιὰ τὴ χρήση τῆς σε μία προοπτικὴ βιβλικοῦ φονταμενταλισμοῦ, ὅπου ἀναζητοῦνται ἐκεῖ ἀπαντήσεις γιὰ κάθε εἶδους ζήτημα (κοινωνικῆς, οἰκονομικῆς, πολιτικῆς κ.λπ. φύσεως)¹⁵. Δὲν θὰ ἦταν ὑπερβολὴ στὸ σημεῖο αὐτό, ἂν χαρακτηρίζαμε τὴ χρήση αὐτῆς τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης, ὡς ἓνα εἶδος «ἀλγεβρας», μὲ τὴν ἔννοια ὅτι γιὰ κάθε περίπτωση καὶ συνάφεια μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἢ ταιριάζει κάποια κατάλληλη ἀναφορά, ἐδῶ τῆς βιβλικῆς ἀλλὰ καὶ γενικότερα, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Στὴν προοπτικὴ αὐτῆς τῆς ἱστορίας, καὶ πρὸς ἀποφυγὴ τῶν ἐμφανῶν δυσκολιῶν, ὁ Φλωρόφσκυ μὲ ἔμφαση θὰ σημειώσῃ ὅτι ὁ θεολόγος, εἰδικὰ θὰ συμπληρώναμε στὶς μέρες μας, ὀφείλει νὰ εἶναι γνώστης τῆς «εὐρείας ἱστορικῆς προοπτικῆς... [καθὼς] κάθε ἐποχὴ πρέπει νὰ ἐξετάζεται μέσα στὸ δικό της [συγκεκριμένο] πλαίσιο»¹⁶.

Στὴ συνάφεια αὐτὴ σαφῶς θὰ προκρίνει, χωρὶς δισταγμὸ μάλιστα, τὴν «τυπολογικὴ» ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἢ ὅποια ἀναπτύχθηκε στὴν πατερικὴ παράδοση καὶ ἢ ὅποια ἐξάπαντος ἀφορᾷ σε μία ἱστορικὴ μέθοδο¹⁷, μὲ χριστολογικὴ προοπτικὴ. Παρὰ τὶς τυχόν παρεκκλίσεις πού θὰ παρατηρηθοῦν στὴν πορεία τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας, ἢ τελευταία γιὰ τὸν Φλωρόφσκυ δὲν θὰ πάψῃ ποτὲ νὰ «σκέφτεται ἱστορικὰ»¹⁸, ἀντιμετωπίζοντας μὲ διάκριση ὅποιες ἀνιστορικὲς προκλήσεις.

13. KITTEL G., «The Jesus of History», *Mysterium Christi*, G.K.A. Bell-A. Deissman (eds) (Longmans, 1930), σ. 31 κ. ἔξης, ὅπως ἀναφέρεται στὸ ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ δύσκολη θέση τοῦ χριστιανοῦ ἱστορικοῦ», *Χριστιανισμὸς καὶ Πολιτισμὸς*-Ἔργα 2, μτφρ. Ν. Πουρναρᾶ, (Π. Πουρναρᾶς: Θεσσαλονίκη, 2000), σ. 40.

14. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἀποκάλυψη καὶ Ἑρμηνεία», ὅ.π., σ. 27.

15. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἀποκάλυψη καὶ Ἑρμηνεία», ὅ.π., σ. 35.

16. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ ἀθθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὅ.π., σσ. 128-129.

17. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ. «Ἀποκάλυψη καὶ Ἑρμηνεία», ὅ.π., σ. 31. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὁ Φλωρόφσκυ δὲν θὰ ἀποφύγει νὰ σημειώσῃ χαρακτηριστικὰ ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἐρμηνευτικὴ μέθοδος «στὴν πατερικὴ τῆς χρήσης μολύνθηκε ποικιλοτρόπως ἀπὸ ἀλληγορικὲς παρεκκλίσεις...».

18. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἀποκάλυψη καὶ Ἑρμηνεία», ὅ.π., σ. 31.

Ἔτσι ἀπὸ πολὺ νωρὶς τὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας, στὴν προκειμένη περιπτώση, τῆς ἀποστολικῆς παράδοσης θὰ ἀνακύψει μάλιστα μὲ μεγάλη ὀξύτητα. Τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται πλέον εἶναι «ποιά εἶναι ἡ κατευθύνουσα ἐρμηνευτικὴ ἀρχή...;»¹⁹. Ἐδῶ ἀναδύεται μὲ κάθε σαφήνεια ἢ σπουδαιότητα τοῦ τρόπου ἀνάγνωσης καὶ ἐρμηνείας τῆς Παράδοσης, ἀλλὰ καὶ τὸ πῶς κατανοεῖται τελικὰ ἢ τελευταία. Ὁ Φλωρόφσκυ παρατηρεῖ ὅτι οἱ πρῶτοι ποὺ χρησιμοποιοῦν τὸ «ἐκ τῆς παραδόσεως» ἐπιχείρημα σὲ σχέση πρὸς τὴν ἐρμηνεία τῆς Γραφῆς θὰ εἶναι διάφοροι αἵρετικοὶ κύκλοι, μάλιστα δὲ οἱ Γνωστικοί²⁰. Ἐξαιτίας τῆς ἀνάγκης νὰ ἀντιμετωπιστεῖ αὐτὸς ὁ σοβαρὸς κίνδυνος ἀλλοίωσης καὶ παρανόησης τοῦ χαρακτήρα τῆς Παράδοσης, μὲ τὸν Εἰρηναῖο Λυῶνος ἢ Ἐκκλησία θὰ ἀποπειραθεῖ ἤδη νὰ ἀπαντήσῃ καὶ νὰ περιγράψῃ τὸν τρόπο ποὺ ὀφείλει νὰ κατανοεῖται σύμφωνα μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα ἢ ἔννοια τῆς Παράδοσης. «Ἡ προσφυγὴ στὴν παράδοση ἦταν στὴν πραγματικότητα προσφυγὴ στὸ φρόνημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπρόκειτο περὶ μεθόδου γιὰ τὴν ἀνακάλυψη καὶ ἐπιβεβαίωση τῆς πίστεως ὅπως εἶχε πάντοτε τηρηθεῖ ἐξ ἀρχῆς...»²¹. Πράγματι γιὰ τὸν Ρῶσο θεολόγο, ὅπως ἐρμηνεύει τὴν ἀντίληψη τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἡ Παράδοση δὲν εἶναι τίποτε λιγότερο ἀπὸ τὴν κατεξοχὴν ἐρμηνευτικὴ ἀρχὴ καὶ μέθοδο²². Φαίνεται νὰ εἶναι κοινὸς τόπος στὸ πλαίσιο τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας ὅτι «ἡ ἅγια Γραφή μποροῦσε νὰ ἐκτιμηθεῖ καὶ νὰ κατανοηθεῖ πλήρως μόνον ὑπὸ τὸ φῶς καὶ στὴν συνάφεια τῆς ζωσας, ἀποστολικῆς Παράδοσης... [πού ἀποτελεῖ] τὸ ζωντανὸ πλαίσιο»²³, τὴν «αὐθεντικὴ ἐρμηνεία τῆς Ἁγ. Γραφῆς»²⁴.

Πολὺ νωρὶς λοιπὸν τέθηκε ἡ ἀναγκαιότητα νὰ γίνῃ ἐπίκληση μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ἀρχῆς ποὺ στὸ πλαίσιο τῆς αὐθεντίας της θὰ κάλυπτε τὴν ἀνάγκη τῆς προσέγγισης καὶ ἀνάγνωσης τῆς Γραφῆς. Φαίνεται ὅτι τὸ ἐρμηνευτικὸ πρόβλημα ἀποτέλεσε ἐξ ἀρχῆς βασικὴ παράμετρο στὸν τρόπο κατανόησης ἀλλὰ καὶ διαμόρφωσης τῆς Παράδοσης. «Ποιά ἦταν τὰ ὑπέρτατα κριτήρια τῆς χριστιανικῆς

19. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὅ.π., σ. 135.

20. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὅ.π., σ. 136.

21. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὅ.π., σ. 135.

22. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ λειτουργία τῆς Παράδοσης στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία», ὅ.π., σ. 108.

23. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ λειτουργία τῆς Παράδοσης στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία», ὅ.π., σ. 109.

24. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ λειτουργία τῆς Παράδοσης στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία», ὅ.π., σ. 102.

ἀλήθειας;» θὰ ἀναρωτηθεῖ ὁ Φλωρόφσκυ, προκειμένου νὰ δώσει τὴν ἀπάντη-
ση ὅτι τὸ κριτήριο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Χριστό, γιὰ τὸν
ὁποῖο ἄλλωστε μαρτυρεῖ ἡ ἀποστολικὴ παράδοση²⁵. Ὡστόσο ἐὰν αὐτὴ ἡ κατά-
σταση ἦταν σχεδὸν αὐτονόητη καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν στὴν πρώτη μετα-ἀποστολικὴ
περίοδο, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὰ πράγματα φαίνεται ὅτι ἄρχισαν νὰ
παίρνουν νέα μορφή. Ἡ χρονικὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἀρχικὸ μῆνυμα καὶ κήρυγ-
μα, ἡ ἀνάδειξη αἰρετικῶν ἐρμηνευτικῶν προσεγγίσεων ὡς πρὸς τὴν Γραφὴ θὰ
ἀναδείξει μεταξὺ ἄλλων τὴν κρισιμότητα τῆς ἐπίκλησης τῶν Πατέρων. Πῶς
ὡστόσο ὀφείλε νὰ κατανοηθεῖ αὐτὴ «ἡ ἄμεση ἐπίκληση “στοὺς Πατέρες”»²⁶;
Πρόκειται γιὰ ἓνα κρίσιμο ζήτημα ποῦ ἡ ἀπάντηση, ποῦ σὲ κάθε περίπτωση θὰ
μποροῦσε νὰ δοθεῖ, εἶναι δυνατὸ νὰ σφραγίσει τὴ σχετικὴ ἐρμηνευτικὴ προο-
πτικὴ.

Ὅπως σημειώνει ὁ Φλωρόφσκυ, «οὐδέποτε δόθηκε ἐπίσημος ὀρισμὸς τοῦ
ὄρου [«Πατέρες»]. Κατὰ καιροὺς καὶ σποραδικὰ χρησιμοποιήθηκε ἤδη ἀπὸ
τοὺς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεῖς...». Ὁ ὄρος φαίνεται νὰ χρησιμοποιοῦντο
σὲ διάφορες περιστάσεις, ἀπὸ τοὺς «χριστιανὸς διδασκάλους καὶ ἡγήτορες
προηγούμενων γενεῶν», ἀργότερα σὲ «συνοδικὸς ἐπισκόπους», «σὲ μεγάλους
χριστιανὸς συγγραφεῖς» ἐπὶ τῆ βάσει μάλιστα τοῦ διδασκτικοῦ ἀξιωματός τους,
τελικὰ δὲ στοὺς «ἐρμηνευτὲς τῆς Γραφῆς»²⁷. Οἱ Πατέρες, ὡστόσο, δὲν εἶναι μό-
νο doctores-διδάσκαλοι ἀλλὰ ἴσως, πρωτίστως καὶ στὸ βαθμὸ ποῦ εἶναι, testes-
μάρτυρες τῆς ἀποστολικῆς ἀλήθειας. Ὁ Φλωρόφσκυ δὲν θὰ λησμονήσει νὰ ση-
μειώσει ἐδῶ δύο κρίσιμης σημασίας στοιχεῖα: ἀφ’ ἑνὸς ὅτι ἡ φράση «Πατέρες
τῆς Ἐκκλησίας» ἀφορᾷ ὄχι σὲ μεμονωμένα καὶ ἀποσπασματικὰ ἄτομα, ἀλλὰ
θὰ λέγαμε κατὰ κάποια ἔννοια σὲ ἓνα συλλογικὸ «ὄργανο», τὸ ὁποῖο ἐκπρο-
σωπεῖ τὴν Ἐκκλησίαν, ὡς *viri ecclesiastici*, ὡς τηρητὲς καὶ ἐρμηνευτὲς τῆς Πα-
ράδοσης. Ἀφ’ ἑτέρου στὴν ἴδια προοπτικὴ ἀναδύεται καὶ ἡ σημασία τοῦ
*consensus Patrum*²⁸, κατὰ τρόπο μάλιστα δεσμευτικὸ, καθὼς δὲν πρόκειται

25. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὁ.π., σ. 134.

26. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὁ.π., σ. 140.

27. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὁ.π., σσ. 140-141.

28. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ἐδῶ ὅτι σὲ μεταγενέστερο κείμενο-ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν Dobbie Bateman ὁ Φλωρόφσκυ θὰ ἐκφράσει μίαν ἐπιφύλαξη σχετικὰ μὲ τὴν υἰοθέτηση τοῦ ὄρου αὐτοῦ.

ἐδῶ γιὰ ἔκφραση κάποιων προσωπικῶν γνωμῶν μεμονωμένων Πατέρων, ἀλλὰ ἐξάπαντος ἐκφράζεται τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα²⁹. Ὡστόσο στὴ συγκεκριμένη περίπτωση χρειάζεται ιδιαίτερη προσοχή, ἔτσι ὥστε αὐτὸ τὸ consensus νὰ μὴν χρησιμοποιηθεῖ κατὰ τρόπο ἰδεολογικό, νὰ μὴν κατανοηθεῖ δηλαδὴ ὡς μία ἀνιστορική καὶ ἄχρονη ὁμοιογενὴς καὶ ἀναλλοίωτη πραγματικότητα, καθὼς καθίσταται ἐξάπαντος «παραπλανητικὸ νὰ ξεχωρίζει κανεὶς ὀρισμένες φράσεις τῶν Πατέρων καὶ νὰ τὶς ἀποσπᾷ ἀπὸ τὴ συνολικὴ προοπτικὴ [τῆς ἱστορίας, μάλιστα δὲ τῆς «ἱστορίας τῆς Σωτηρίας»] ἐντὸς τῆς ὁποίας πράγματι ἐκφράστηκαν... ἀποτελεῖ ἐπικίνδυνη συνήθεια νὰ παρατίθενται χωρὶα ἀπὸ τοὺς Πατέρες, δηλαδὴ μεμονωμένες φράσεις τους, ἐκτὸς ἐκείνου τοῦ πλαισίου ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ μόνον ἔχουν τὴν πλήρη καὶ ὀρθὴ ἔννοιά τους...»³⁰.

Ὁ Φλωρόφσκυ ἐξετάζοντας τὴν προέλευση τῆς φράσης «ἐπόμενοι τοῖς ἁγίοις Πατράσιν...», ὅπως συναντᾶται στὴν Σύνοδο τῆς Χαλκηδόνος (451) ἢ μὲ πιὸ

Θὰ σημειώσει χαρακτηριστικὰ (ΓΚΑΛΛΑΧΕΡ Μ.Α., «Ὁ ὀρθὸς τρόπος ἀνάγνωσης τοῦ βίου τοῦ ἁγίου Σεραφεῖμ κατὰ τὸν π. Γ. Φλωρόφσκυ», μτφρ. Β. Ἀργυριάδης, *Σύναξη* 98 (Ἀπρίλιος-Ἰούνιος, 2006), σ. 59-60): «...ὄχι μόνο ἐπειδὴ, ὅπως συχνὰ τονίζεται μὲ ἐπιμονή, μόνον τὸ consensus partum ...εἶναι δεσμευτικὸ ἂν καί, ἐμένα τουλάχιστον, ἡ φράση αὐτὴ δὲν μοῦ ἀρέσει». Εἶναι ἐνδιαφέρον στὴν εὐρύτερη προοπτικὴ τοῦ κειμένου μᾶς νὰ παραθέσουμε ἕνα ἐκτενέστερο ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ ἴδιο κείμενο, γιὰ νὰ δεიχθεῖ μὲ κάθε ἐνάργεια, πῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ θεολόγος μᾶς τὴν προσφυγὴ καὶ τὴν ἀνάγνωση τῶν Πατέρων. Σὲ ἐρώτηση ποῦ τοῦ ἔγινε σὲ ὦρα διδασκαλίας σχετικὰ μὲ τὴν «αὐθεντία» τῶν Πατέρων, γιὰ τὸ ἐὰν δηλαδὴ «εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δεχτοῦμε ἀπὸ τὰ λεγόμενά τους [ἐνν. τῶν Πατέρων] ἀκόμη κι ἐκεῖνα ποῦ ἐμφανῶς ὑπαγορεύτηκαν ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς περιστάσεις καὶ ποῦ πιθανῶς εἶναι ἀνακριβῆ, ἀνεπαρκῆ, ἀκόμα καὶ λανθασμένα;», θὰ σημειώσει ὅτι «ἡ ἀπάντησή μου ἦταν προφανῶς ἀρνητικὴ.... Ἡ αὐθεντία τῶν Πατέρων δὲν εἶναι παπικὸ διάταγμα... εἶναι ὁδοδείκτες καὶ μάρτυρες – ὄχι κάτι παραπάνω. Ἡ “αὐθεντία” τους ἔγκειται στὴ διορατικότητά τους κι ὄχι ἀπαραιτῶς στὶς λέξεις τους. Μελετώντας τοὺς Πατέρες ἀναγκαζόμαστε νὰ ἀντιμετωπίσουμε τὰ προβλήματα καὶ στὴ συνέχεια μποροῦμε νὰ τοὺς ἀκολουθήσουμε – ὄχι μὲ διάθεση ἐπανάληψης, ἀλλὰ μὲ τρόπο δημιουργικό...».

29. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ αὐθεντία τῶν Ἀρχαίων Συνόδων καὶ ἡ παράδοση τῶν Πατέρων», ὁ.π., σσ. 141-143.

30. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὁ.π., σ. 150. Βλ. καὶ ὑπ. 28. Ἐδῶ θὰ εἶχε ἐνδιαφέρον κάποιος νὰ θέσει τὸ ἐξῆς ἐρώτημα. Προτείνει ἄραγε ἐδῶ ὁ Φλωρόφσκυ ἕνα εἶδος *συναφειακῆς* ἀνάγνωσης ὄχι μόνον τῶν Πατέρων ἀλλὰ καὶ τῆς Γραφῆς, μὲ σεβασμὸ ἐξάπαντος στὸ ἱστορικὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου διαμορφώνονται τὰ κείμενα; Νομίζουμε πῶς δύσκολα θὰ μπορούσε κάποιος νὰ ἀποφύγει μία τέτοια ἀνάγνωση, μὲ τὴν διευκρίνιση ὡστόσο ὅτι ἡ ἱστορία δὲν ἀποτελεῖ ἀποκλειστικὰ ἀρχαιολογικὴ ἀνασκαφὴ καὶ στείρα ἀνάμνηση ἐνὸς νεκροῦ παρελθόντος, ἀλλὰ ἀφορᾷ εἰδικότερα στὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας, καὶ ὅπως αὐτὴ ἀνακεφαλαιώνεται καὶ διατηρεῖται ἐν Πνεύματι ζῶσα καὶ δημιουργικὴ στὸ «εὐχαριστιακὸ χωνευτήρι» τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ γεγονότος.

περίτεχνο τρόπο στην Έβδομη Οικουμενική Σύνοδο (787), θα σημειώσει ότι η «διδασκαλία τῶν Πατέρων εἶναι ὁ ἐπίσημος καὶ κανονιστικὸς ὅρος ἀναφορᾶς»³¹ γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς Παράδοσης. Ὡστόσο, ὄντας ἐνήμερος τῶν κινδύνων ποὺ ἐλλοχεύει μίᾳ ἀκατέργαστη, βιαστικῇ καὶ ἀπροϋπόθετη ἐπιστροφή στους Πατέρες χωρὶς τοὺς ἀναγκάιους ὅρους καὶ κριτήρια, βιάζεται νὰ σημειώσει ὅτι ἐδῶ μὲ τὴν ἐπίκληση τῶν Πατέρων ἔχουμε «κάτι πολὺ περισσότερο ἀπὸ ἀπλή “ἐπίκληση τῆς ἀρχαιότητος”», καθὼς τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ἀρχαιότητα καθαυτῇ «δὲν ἀποτελεῖ ἐπαρκῆ ἀπόδειξη τῆς ἀληθοῦς πίστεως», τὴ στιγμή ποὺ ἀποτελεῖ ἀναντίρρητη πραγματικότητα ὅτι τὸ ἴδιο τὸ χριστιανικὸ μῆνυμα δὲν ἀποτελεῖ παρὰ ἓνα «σάλπισμα γιὰ ριζικὴ “ἀνανέωση”» τοῦ «ἀρχαίου κόσμου»³². Ἄλλωστε πρέπει νὰ καταστῆ ἐξάπαντος σαφές ὅτι ἡ «πιστότητα στὴν Παράδοση δὲν ἐμπόδισε τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας νὰ “καινοτομήσουν τὰ ὀνόματα”»³³, ὅπως ἔχει προσφυῶς σημειώσει ὁ Γρηγόριος ὁ Θεολόγος καὶ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὴ γενναιότητα τῶν Πατέρων τῆς μεσαιωνικῆς, ἰδιαίτερα, περιόδου νὰ υἱοθετοῦν ποικίλους φιλοσοφικούς, μὴ βιβλικούς ὅρους (βλ. λ.χ. “ὁμοούσιον”, “ὑπόστασις” κ.λπ.) προκειμένου νὰ ἐρμηνεύσουν στὴ συνάφεια τῆς ἐποχῆς τους τὴν ἀποστολικὴ πίστη.

Τὸ γεγονός ὅτι τὸ παρελθὸν ἔτσι ἀπλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει καθαυτὸ σὲ καμιά περίπτωση ἐχέγγυο ἢ κριτήριον τῆς ἀλήθειας, δὲν ὀφείλεται μόνο στο γεγονός ὅτι σ’ αὐτὸ ἐνδέχεται νὰ προσφεύγουν καὶ οἱ αἰρετικοὶ κάθε ἐποχῆς προκειμένου νὰ ἀντλήσουν ἐπιχειρήματα, ἀλλὰ ἀναδεικνύεται καὶ στὸν κίνδυνον νὰ μεταβληθεῖ ἡ ἀλήθεια σὲ μίᾳ ἀπλή συνήθεια. Εἶναι ἀδήριτη ἀνάγκη ἡ «ἀρχαιότητα» τῶν διαφόρων παραδόσεων ἢ ἐθίμων κ.λπ. νὰ τίθεται ὑπὸ τὴν κρίση τῆς ἀλήθειας. Ὁ Φλωρόφσκυ θὰ ἀναφερθεῖ ἐδῶ σὲ σχετικὲς γνώμες Πατέρων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι ἐπισημαίνουν αὐτὸν τὸν κίνδυνον: «Ὁ Κύριός μας Χριστὸς ἀπεκάλυψε ἑαυτὸν ὄχι ὡς ἔθιμο, ἀλλὰ ὡς ἀλήθεια» (Τερτυλλιανοῦ, *De virginibus velandis* 1,1) «στὸ εὐαγγέλιον ὁ Κύριος λέει “ἐγὼ εἰμὶ ἡ ἀλήθεια”». Δὲν εἶπε “ἐγὼ εἰμὶ τὸ ἔθιμον”» (Αὐγουστίνου, *De baptismo*, 3, 6, 9) ἢ ἀκόμη τοῦ Κυπριανοῦ ὅτι «χωρὶς τὴν ἀλήθεια ἢ ἀρχαιότητα εἶναι τὸ παμπάλαιον σφάλμα...» (*Epist.* 74, 9). Ὁ Ρῶσος θεολόγος σὲ μίᾳ εὐστοχῇ ἀποστροφή του θὰ περιγράψῃ τὸν διαχρονικὸ κίνδυνον νὰ μεταβληθεῖ «ἡ Παράδο-

31. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὅ.π., σ. 144.

32. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὅ.π., σ. 144.

33. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας», ὅ.π., σ. 69.

ση ...ἀπλῶς σὲ μετάδοση κληρονομηθέντων δογμάτων, κατὰ “ἰουδαϊκὸν τρόπον”»³⁴.

Πῶς ἐπομένως ἀντιλαμβάνεται τὴν Παράδοση ὁ Φλωρόφσκυ; Ἀκολουθώντας μεταξὺ ἄλλων τὸν Εἰρηναῖο θὰ σημειώσῃ ὅτι «ἡ Παράδοση ἀποτελεῖ συνέχιση τῆς αἰωνίου παρουσίας τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στὴν Ἐκκλησία»³⁵, εἶναι «διαρκῆς διαμονὴ τοῦ Πνεύματος καὶ ὄχι μόνο ἀπομνημόνευση λέξεων. Ἡ Παράδοση εἶναι ἀρχὴ “χαρισματικὴ” ...»³⁶. Ἐπιπλέον ὁ Φλωρόφσκυ θὰ γίνῃ ἀκόμη περισσότερο σαφῆς ἐμφαίνοντας τὴν ἱστορικὴ ἐν Πνεύματι προοπτικὴ στὴν κατανόηση τῆς Παράδοσης. Πρέπει νὰ ὑπενθυμίσουμε ὅτι ὁ θεολόγος μας θεολογεῖ στὸ πλαίσιο τῆς «ἱστορίας τῆς Σωτηρίας» καὶ δικαιούται νὰ ἐμφανίσει καὶ νὰ τονίσει ὅτι «πιστότητα πρὸς τὴν Παράδοση δὲν σημαίνει πιστότητα πρὸς τὸ παρελθόν καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐξουσία, ἀλλὰ ζωντανὸ δεσμὸ μὲ τὴν πληρότητα τῆς ἐμπειρίας τῆς Ἐκκλησίας... ἡ Παράδοση δὲν περιορίζεται σὲ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχαιολογία... [ἀλλὰ εἶναι] ἡ μαρτυρία τοῦ Πνεύματος»³⁷. Ἐπιμένοντας στὸ *χριστολογικὸ* κριτήριον ἀναφορικὰ μὲ τὴν ἐρμηνεία καὶ τὴν ἀνάγνωση τῆς Παράδοσης ὁ Φλωρόφσκυ δὲν θὰ διστάσει νὰ σημειώσῃ ὅτι ὅταν «δεχόμεστε τὴν Παράδοση, δεχόμεστε διὰ τῆς πίστεως τὸν Κύριον ποὺ μένει ἐν τῷ μέσῳ τῶν πιστῶν, διότι ἡ Ἐκκλησία εἶναι τὸ Σῶμα του... Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο πιστότητα στὴν Παράδοση σημαίνει ὄχι μόνο συμφωνία μὲ τὸ παρελθόν, ἀλλὰ, κατὰ κάποια ἔννοια, ἐλευθερία ἀπὸ τὸ παρελθόν... [καθὼς] ἡ Παράδοση δὲν εἶναι μόνο μία προστατευτικὴ, συντηρητικὴ ἀρχή, ἀλλὰ πρωτίστως εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς αὐξήσεως καὶ τῆς ἀναγεννήσεως. Ἡ Παράδοση δὲν εἶναι ἀρχὴ ποὺ ἀγωνίζεται νὰ ἀναστηλώσῃ τὸ παρελθόν, χρησιμοποιώντας τὸ παρελθόν ὡς κριτήριον γιὰ τὸ παρόν...»³⁸, ἀλλὰ ἀρχὴ χαρισματικὴ, ἡ *traditio veritatis* ποὺ παραμένει ζωοποιὸς καὶ δυναμικὴ (*depositum juvenescens*) στὴ ζωὴ καὶ τὸ φρό-

34. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ λειτουργία τῆς Παράδοσης στὴν ἀρχαία Ἐκκλησία», ὅ.π., σ. 109. Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, στὴν ἀνάπτυξη τῶν σχετικῶν ἀπόψεων τοῦ Bulgakov, φαίνεται ἐδῶ νὰ ὑφίσταται μία χαρακτηριστικὴ σύμπτωση μεταξὺ τῶν δύο θεολόγων στὸ γεγονός ὅτι θὰ πρέπει νὰ ἀποφεύγεται ἡ προσέγγιση καὶ χρῆσις τῆς Παράδοσης κατὰ τρόπον «δογματικόν», ἀποσκληρυμένον, ἢ μὲ τὰ λόγια τῶν ἰδίων τῶν θεολόγων μας κατὰ τρόπον «ἰουδαϊκόν» ἢ «ταλμουδικόν».

35. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὅ.π., σ. 146.

36. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ καθολικότης τῆς Ἐκκλησίας», ὅ.π., σ. 65.

37. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ καθολικότης τῆς Ἐκκλησίας», ὅ.π., σ. 63.

38. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ καθολικότης τῆς Ἐκκλησίας», ὅ.π., σσ. 64-65.

νημα τῆς Ἐκκλησίας, ὡς κατεξοχὴν τοῦ Σώματος τοῦ Χριστοῦ, ὅπου καὶ δόθηκαν ἐξάπαντος ἡ Γραφή καὶ ἡ Παράδοση.

Ἐὰν θὰ θέλαμε νὰ συνοψίσουμε τὸν τρόπο πού «διαβάζει» ὁ Φλωρόφσκυ τὴν Παράδοση θὰ ἔπρεπε νὰ σημειώσουμε δύο βασικὲς παραμέτρους. Ἀφενὸς τὸ ἀπόλυτο κριτήριό τῆς «ἀλήθειας» πὺν ὀφείλει νὰ διακρίνει καὶ νὰ συνέχει τὴν αὐθεντικὴ Παράδοση, μὲ ἄλλα λόγια τὸ χριστολογικὸ κριτήριό, τὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἀφετέρου τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ, ὅπως κατανοεῖται κάτω ἀπὸ τὴν ἐνέργεια τοῦ Πνεύματος, ὡς ἱστορία τῆς σωτηρίας, πὺν ἀποτελεῖ ἐξάπαντος τὸ πλαίσιο ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὀφείλει ἡ θεολογία νὰ ἐπιχειρεῖ ἐπιανερμηνεῖα τῆς ζώσας Παράδοσης, ἀναδεικνύοντας διαρκῶς στὴν ἐκάστοτε συγκεκριμένη ἱστορικὴ συνάφεια τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα. Μόνον μέσα στὸ πλαίσιο αὐτῆς τῆς κατανόησης μπορεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μας, «ἡ μαρτυρία τῶν Πατέρων [νά] ἀνήκει οὐσιαστικὰ καὶ ἀκέραια σ' αὐτὴ τὴν ἴδια τὴ δομὴ τῆς ὀρθόδοξης πίστεως»³⁹, ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ Ρῶσος θεολόγος.

2. Ἡ «ταλμουδική» ἀνάγνωση τῆς Παράδοσης. Ἡ περίπτωση τοῦ Bulgakov

Ἐχοντας κατὰ νοῦ τὸν τρόπο πὺν ὁ Φλωρόφσκυ προσεγγίζει, ἐρμηνεύει ἀλλὰ καὶ τελικὰ κατανοεῖ τὴν ἔννοια τῆς Παράδοσης, θὰ προχωρήσουμε στὸν ἄλλο μεγάλο θεολόγο τῆς ρωσικῆς διασπορᾶς, τὸν π. Σέργιο Bulgakov. Ἦγινε στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου μας σαφὴς ὑπαινιγμὸς γιὰ τὴν ὀξεῖα ἀλλὰ πάντοτε σὲ πλαίσιο ὑψηλῆς ποιότητας καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἠθους⁴⁰ ἀντιπαράθεση πὺν ἔλα-

39. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὀ.π., σ. 146.

40. Πράγματι εἶναι ἀξιοσημειωτὴ ἡ ποιότητα στὸν, ἔστω καὶ ἰδιαίτερα ἔντονο, κριτικὸ διάλογο μετὰξὺ Φλωρόφσκυ-Bulgakov, ἡ ὁποία ἀναδεικνύει καὶ τὸ ἀνάλογο ἠθος πὺν διακρίνει τὰ θεολογικὰ ἀναστήματα κάθε ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ τὴ ζωντάνια καὶ τὸ θάρρος τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας νὰ μὴ φοβᾶται τὸν ἀνοικτὸ διάλογο καὶ τὴ δημιουργικὴ συζήτηση. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μία μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Φλωρόφσκυ, ἡ ὁποία ἀνάγεται στὴν ἐποχὴ πὺν ἡ κρίση στὶς σχέσεις τῶν δύο ἀνδρῶν ἦταν ἰδιαίτερη ὀξυμένη, βλ. BLANE A., π. *Γεώργιος Φλωρόφσκι, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο ἑνὸς μεγάλου θεολόγου*, ὀ.π., σ. 114 : «Ὁ μόνος ἀνθρώπος πὺν ποτὲ δὲν θύμωσε μαζί μου ἦταν ὁ π. Μπουλγκάκοφ. Νομίζω ὑπέφερε πάρα πολὺ, ἀλλὰ δὲν ἔγινε ποτὲ ἐχθρὸς, κι αὐτὸ δείχνει τὸ ἀνάστημα τοῦ ἀνδρός. Ἀπόδειξη τοῦτου εἶναι τὸ γεγονός ὅτι, ὅταν ἀρρώσθησε... καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν μποροῦσε νὰ συμμετέχει στὶς συναντήσεις τῆς Ἐπιτροπῆς τῆς κίνησης Πίστη καὶ Τάξη τοῦ ΠΣΕ, πρότεινε νὰ πάω στὴ θέση του γιὰτὶ πίστευε ὅτι ἡμουν ὁ μόνος ἰκανὸς.... Ἐγὼ ὁμως δὲν ὑπῆρξα ποτὲ ἐχθρὸς του. Ἦμουν πάντα ὁ ἀντίπαλός του, αὐτὸ εἶναι ἀλήθεια, ἀλλὰ αὐτὸ εἶναι διαφορετικὸ πρᾶγμα».

βε χώρα μεταξύ των δύο θεολόγων⁴¹ αλλά και τις σημαντικές διαφορές που εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει μελετώντας το έργο τους⁴². Ωστόσο, στην παρούσα ένότητα θα διαπιστωθεί ότι οι δύο στοχαστές παρά τις θεμελιώδεις αποκλίσεις τους, φαίνεται ότι συγκλίνουν σε σημαντικό βαθμό στον τρόπο που κατανοείται ή καλύτερα στον τρόπο που θα πρέπει να ερμηνεύεται ή Παράδοση, με την ταυτόχρονη επίσημανση των διαρκώς έλλοχεύοντων κινδύνων.

Ποιά όφειλει λοιπόν να είναι ή άφετηρία αλλά και το απόλυτο κριτήριο για τη θεολογία (και στην προκειμένη περίπτωση για την «ανάγνωση» της Παράδοσης) σύμφωνα με τη θεολογική σκέψη του Bulgakov; Ο Ρώσος θεολόγος φαίνεται ότι θα είναι κατηγορηματικός στην απάντησή του: «ή θεολογία δεν μπορεί να περιλαμβάνει ιδέες που δεν θα μπορούσαν να επιβεβαιωθούν έμμεσα ή άμεσα από τον Λόγο... Αυτό σημαίνει ότι ο λόγος του Θεού [έν προκειμένω ή Γραφή] δεν είναι κάποιο είδος *summa theologiae*⁴³... [και επομένως] ή άγια Γραφή πρέπει να κατανοηθεί στο φώς της Παράδοσης»⁴⁴. Ο Bulgakov στο σύντομο αυτό αλλά εξαιρετικά σημαντικό κείμενό του, με το όποιο εδώ θα

41. Για μία πρώτη ενημέρωση αναφορικά με την «σοφιολογική κρίση», μεταξύ των δύο αυτών θεολόγων έξαιτίας της περι Σοφίας διδασκαλίας, αλλά και του ζητήματος της διακοινωνίας (*intercommunio*) μεταξύ των πιστών της Όρθόδοξης Έκκλησίας και άλλων χριστιανικών παραδόσεων (συγκεκριμένα των αγγλικανών), βλ. ένδεικτικά BLANE A., π. Γεώργιος Φλωρόφσκι, *Η ζωή και το έργο ενός μεγάλου θεολόγου*, ό.π., σσ. 98-114, KLIMOFF A., «Georges Florovsky and the Sophiological controversy», *SVTQ* 49/1-2 (2005), σσ. 67-100, (όπου κυρίως ενημέρωση για την περι Σοφίας άντιπαράθεση), ΝΙΚΟΛΑΕΥ S., «Spiritual Unity: The role of religious authority in the disputes between Sergii Bulgakov and Georges Florovsky concerning Intercommunion», *SVTQ* 49/1-2 (2005), σσ. 101-123 (κυρίως αναφορά στο ζήτημα της διακοινωνίας μεταξύ όρθόδοξων και αγγλικανών στο πλαίσιο της αδελφότητας του άγιου Άλβανού και άγιου Σεργίου) επίσης το ενδιαφέρον άρθρο της HUNT P., «The Novgorod Sophia icon and the problem of old Russian culture: Between Orthodoxy and Sophiology», *Symposion*, 4-6 (1999-2001), σσ. 1-40.

42. Βλ. ένδεικτικά, για τον τρόπο που οι δύο θεολόγοι προσεγγίζουν το ζήτημα της σχέσης κτιστού - Άκτιστου και το πρόβλημα της Δημιουργίας, στο ύπό έκδοση κείμενό μας «Σοφιολογία vs Νεοπατερική σύνθεση. Σχόλιο για τη σχέση κτιστού και Άκτιστου και τη Δημιουργία στους Bulgakov και Φλωρόφσκι και το μεθοδολογικό έρώτημα στη θεολογία».

43. Προβλ. εδώ την φραστική αλλά και την επί της ουσίας σύγκλιση με τον ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Άποκάλυψη και Έρμηνεία», ό.π. σ. 27.

44. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», μτφρ. P. Bouteneff, *Tradition alive: on the Church and the Christian life in our time*. M. Plekon (ed.), (Rowman & Littlefield Pub: Oxford, 2003), σσ. 67-80, εδώ σσ. 69-70. Το κείμενο που χρησιμοποιείται εδώ αποτελεί μετάφραση από το πρωτότυπο «Dogmat i dogmatic», *Zhivoie Priedanie: pravoslavie v sovremennosti* [Living Tradition: Orthodoxy in Modernity] (Paris: YMCA, 1937), σσ. 9-24. Τα άποσπάσματα που παρατίθενται εδώ είναι σε δική μας μετάφραση.

ἀσχοληθοῦμε ἰδιαίτερος, θέτει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ἐπὶ τάπητος τὸ ἐρμηνευτικὸ ζήτημα μὲ ὅλη του τὴν ἐμφατικότητα καὶ ἐνάργεια. Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ προκύπτει εὐλόγα τὸ ἀναντίρρητο ἐρώτημα: Τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι ἡ (δογματικὴ) θεολογία πρέπει νὰ εἶναι «σύμφωνη μὲ τοὺς Πατέρες»;⁴⁵, ἢ μὲ ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ θυμηθοῦμε τὸν Φλωρόφσκυ, πῶς ἐννοεῖται ἡ «ἐπίκληση τῶν Πατέρων»;

Ὁ Bulgakov φαίνεται ἐδῶ νὰ εὐθυγραμμίζεται λιγότερο ἢ περισσότερο μὲ τὴν «ἐκκλησιολογικὴ» κατανόηση τῆς ἔννοιας τῶν «Πατέρων» ποὺ συναντήσαμε στὸν Φλωρόφσκυ. Θὰ σημειώσῃ χαρακτηριστικά: «οἱ Πατέρες εἶναι κατὰ κάποια ἔννοια, οἱ μάρτυρες (testes) τῆς Ἐκκλησίας»⁴⁶. Ἀναγνωρίζοντας ἀναμφίβολα τὴ σημασίαν τῆς (πατερικῆς) παράδοσης, ὁ Ρῶσος θεολόγος θὰ ἐνδιαφερθεῖ περισσότερο καὶ πῶς συστηματικὰ σὲ σχέση μὲ τὸν Φλωρόφσκυ, νὰ προσδιορίσῃ τὶς παραμέτρους καὶ τὸ πλαίσιο μέσα στὸ ὁποῖο ὀφείλουμε νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴν Παράδοση.

Στὴν προοπτικὴ αὐτὴ θὰ ἐπισημάνῃ τὴν ἐπείγουσα ἀναγκαιότητα νὰ γνωρίσουμε τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς στὶς πραγματικὲς (βλ. ἱστορικὲς) τοὺς διαστάσεις καὶ κατὰ συνέπεια νὰ μπορέσουμε νὰ «κατανοήσουμε τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τους, τὶς ἰδιαίτερες συνθήκες τους καὶ τὴν ἱστορικὴ σχετικότητά τους»⁴⁷. Ἡ γνώση καὶ οἰκειότητα μὲ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῶν προσώπων καὶ τῶν κειμένων ἀναδεικνύει ἀφ' ἑνὸς τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἐπιμέρους προσώπων - Πατέρων καὶ θεολόγων, καὶ ἀφετέρου ἀποκαθιστᾷ τὴν κρίσιμη ἱστορικὴ προοπτικὴ καὶ τὸν συναφῆ προσανατολισμὸ τῆς θεολογίας, ἡ ὁποία καταπιάνεται καὶ ἐπιχειρεῖ νὰ ἐρμηνεύσῃ τὰ *magnalia Dei* στὴν ἱστορία τῆς σωτηρίας καὶ ἐξάπαντος ὀφείλει νὰ ἀποφεύγῃ τυχὸν μεταφυσικὲς καὶ ψυχολογικὲς θεωρήσεις, ἐφ' ὅσον ἐπιθυμεῖ νὰ παραμείνῃ πιστὴ στὸ ἀποστολικὸ κήρυγμα.

Ὁ Φλωρόφσκυ φαίνεται ὅτι μᾶλλον θὰ ἀποφύγῃ νὰ περιγράψῃ καὶ νὰ δηλώσῃ ρητὰ τὴν ποικιλία καὶ τὴ ζωντάνια ποὺ παρατηρεῖται στὴν ἐκκλησιαστικὴ Παράδοση (μὲ ὅ,τι αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνεπάγεται), παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἰδικὰ μὲ τὰ πατρολογικὰ ἔργα του, θὰ ἀναδείξῃ συχνά, χωρὶς πράγματι ἐξωραϊσμούς (γεγονὸς ποὺ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα νὰ προκαλέσῃ καὶ ἐπικρίσεις ἀπὸ

45. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 70.

46. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 70.

47. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 70. Ὅπως σημειώσαμε καὶ παρὰπάνω στὴν περίπτωσιν τοῦ Φλωρόφσκυ ἔτσι καὶ ἐδῶ διαφαίνεται σαφῶς ἕνα εἶδος συναφειᾶς προσέγγισης καὶ ἀνάγνωσιν τῆς πατερικῆς παράδοσης, ἡ ὁποία βέβαια σὲ τίποτε δὲν θὰ μποροῦσε νὰ μειώσῃ, ἀλλὰ ἀντίθετα μᾶλλον θὰ ἀναδείξῃ, τὴν ἀξία καὶ τὸ κύρος τῆς.

μερίδα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ θεολογικοῦ κατεστημένου τῆς ἐποχῆς του στοῦ Παρίσι⁴⁸) τὶς δεδομένες ἀνεπάρκειες καὶ τὶς διαφορές, τὴ μερικότητα ἀλλὰ ἐπίσης τὸν διαρκῆ ἀγῶνα καὶ τὴ δημιουργικὴ ἐλευθερία τῶν Πατέρων στὴν προσπάθειά τους νὰ ἐρμηνεύσουν καὶ νὰ ἀποσαφηνίσουν τὸ εὐαγγέλιο καὶ τὴν πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Τὴν ἴδια στιγμή, ὁ Bulgakov ἀπὸ τὴν πλευρά του θὰ θέσει ξεκάθαρα καὶ μὲ περισσὸ θάρρος τὸ ὄλο ζήτημα, καθὼς φαίνεται νὰ θεωρεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ ποικιλία καὶ ἡ δυναμικὴ πὺν χαρακτηρίζει τὴν Παράδοση ἀποτελεῖ, ἢ τουλάχιστον θὰ ὄφειλε νὰ ἀποτελεῖ, αὐτονόητη πραγματικότητα σὲ ὅποιον μελετᾷ τὸ ἔργο τῶν Πατέρων, ἐπιδιώκοντας νὰ προσλάβει τὸ φρόνημά τους καὶ νὰ ἀνακαλύψει τὸ πνεῦμα τους. Σημειώνει χαρακτηριστικὰ ὁ θεολόγος μας: «...γίνεται κατανοητὸ στὸν καθένα πὺν ἀσχολεῖται μὲ τὰ πατερικὰ κείμενα, ὅτι ἀκόμη καὶ στοῦ ἐπίπεδο ἐνὸς καὶ μόνου ἐρωτήματος, σπάνια ὑπάρχει μία μοναδικὴ πατερικὴ παράδοση. Αὐτὲς οἱ συχνὰ συγκρουόμενες ἢ ἔστω διαφορετικὲς γνῶμες, μᾶς ἀναγκάζουν νὰ κάνουμε μία ἐπιλογή, νὰ δώσουμε μία προτεραιότητα σὲ μία ἢ τὴν ἄλλη πατερικὴ παράδοση... Αὐτὸ σημαίνει ὅτι τὰ γραπτὰ τῶν ἁγίων Πατέρων καθαυτὰ δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν δογματικὰ ὡς ἀλάθητα. Ἀποτελοῦν αὐθεντικὲς μαρτυρίες, ἀλλὰ μὲ κανένα τρόπο δὲν μποροῦν νὰ μεταβληθοῦν σὲ ἀλάθητα κείμενα»⁴⁹. Μὲ σαφήνεια ὁ Bulgakov ἐπισημαίνει ὅτι κάθε μαρτυρία τῆς Παράδοσης δὲν μπορεῖ καθαυτὴ νὰ θεωρεῖται ἀλάθητη, μὲ τὴν ἐπίκληση γιὰ παράδειγμα τοῦ κριτηρίου τῆς «ἀρχαιότητας», ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Φλωρόφσκυ⁵⁰, ἀλλὰ σαφῶς ὀφείλει νὰ κρίνεται καὶ νὰ δοκιμάζεται ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ἀλήθειας τοῦ χριστολογικοῦ κριτηρίου, τοῦ (ἔσκαρκου) Λόγου τοῦ Θεοῦ.

48. Βλ. BLANE A., π. Γεώργιος Φλωρόφσκι, Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο ἐνὸς μεγάλου θεολόγου, ὁ.π., σ. 81, ὅπου μαρτυρεῖται χαρακτηριστικὰ «...κάποιοι ἄλλοι –σημειώνει ὁ Φλωρόφσκυ–... θεώρησε τὴν ἔκδοση τῶν βιβλίων μου πάνω στους Πατέρες κακὴ ὑπηρεσία πρὸς τὴν Ἐκκλησία. Κανεὶς δὲν γνῶριζε αὐτὰ τὰ πράγματα... ὅλοι εἶχαν ξεχάσει ὅτι τίποτα δὲν ἦταν σταθερὸ καὶ πλήρες ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ ὅτι ὑπῆρξαν διαμάχες στὴν Ἐκκλησία. Καὶ ἐσὺ τοὺς τὰ ὑπενθύμισες. Αὐτὸ εἶναι κακὴ ὑπηρεσία».

49. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 70.

50. Καὶ ὁ Bulgakov φαίνεται ὅτι συμμερίζεται τὴν ἴδια κριτικὴ στάση ἔναντι τῆς «ἀρχαιότητας», σημειώνοντας ὅτι «ἡ ἀρχὴ πὺν γενικὰ χρησιμοποιεῖται εἶναι ὅτι αὐτὴ ἡ αὐθεντία [τῶν Πατέρων] ἀναπτύσσεται μαζὶ μὲ τὴν ἀρχαιότητα τῶν κειμένων· βεβαίως αὐτὴ ἡ ἀρχὴ δὲν μπορεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται καθολικὰ, ἐφόσον συναντᾷ κάποιος σὲ ὅλες τὶς περιόδους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας συγγραφεῖς πὺν ἀμαρτάνουν ἔναντι τῆς ἀλήθειας...», βλ. «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 72.

Θυμίζοντας⁵¹ για μία ακόμη φορά τὸν τρόπο πὸν ὁ Φλωρόφσκυ θὰ περιγράψει τὰ πράγματα, θὰ κάνει λόγο γιὰ «ταλμουδική» προσέγγιση σὲ πολλές περιπτώσεις τῆς Παράδοσης καὶ τῶν Πατέρων⁵². Θὰ σημειώσει χαρακτηριστικὰ ὅτι «σὲ μερικοὺς κύκλους, κάποιος βρίσκει μία ραββινικὴ προσέγγιση στὰ γραπτὰ τῶν Πατέρων, ὡς “παράδοση”». Ἄλλὰ ἐὰν στὴν ἐρμηνεία τοῦ Ταλμούδ εἶναι ἀδύνατο νὰ ἐναρμονίσουμε τὰ λεγόμενα τῶν διαφορῶν ραββί, μία τέτοια μεθοδολογία εἶναι περισσότερο δύσκολο νὰ ἐφαρμοστεῖ στὴν πατερικὴ γραμματεία, διότι ἐδῶ ἀρκετές, διαφορετικὲς σχολὲς συχνὰ ἦταν σὲ σύγκρουση μεταξύ τους, ἀκόμα καὶ ἀναθεμάτιζαν ἢ μία τὴν ἄλλη (πρβλ. λ.χ. τὴν ἀντιοχειανὴ καὶ ἀλεξανδρινὴν χριστολογία)...»⁵³. Πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὸν ἐμφανῆ κίνδυνο ἢ πατερικὴ γραμματεία καὶ παράδοση νὰ προσλαμβάνεται ἔξω ἀπὸ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς καὶ τῆ συνάφειά τῆς καὶ νὰ προσεγγίζεται ὡς ἓνα ὁμοιογενὲς ὅλον κατὰ τρόπο οὐσιαστικῶς⁵⁴, σὲ ἄχρονη καὶ ἀνιστορικὴ προοπτικὴ, πὸν μπορεῖ νὰ ταιριάζει ἔτσι ἀπλὰ χωρὶς ἐρμηνευτικὲς προϋποθέσεις καὶ ὄρους σὲ κάθε ἐποχή. Εἶναι ὁ διαρκὴς πειρασμὸς τῆς ἀπολυτοποίησης τοῦ γράμματος τῆς Παράδοσης καὶ ἡ αὐτούσια μεταφορὰ τοῦ ἀπὸ ἐποχὴ σὲ ἐποχὴ, χωρὶς ὡστόσο νὰ ἔχει ταυτόχρονα ἀνακαλυφθεῖ καὶ πολὺ περισσότερο προσληφθεῖ τὸ πνεῦμα

51. Ἐδῶ πρέπει νὰ σημειώσουμε τὸ ἐξῆς πρὸς ἀποφυγὴ τυχόν παρανοήσεως. Τὰ σχετικὰ κείμενα τοῦ Φλωρόφσκυ πὸν ἐδῶ συζητοῦμε, ἂν καὶ τὸ ἔργο του ἐξετάζεται πρῶτο σὲ σειρά, ἀφοροῦν στὴν πλειονότητά τους, ἐποχὴ λίγο μεταγενέστερη ἀπὸ ἐκεῖνη πὸν γράφεται τὸ κείμενο τοῦ Bulgakov. Ὅποτε ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ τὶς τυχόν συμπτώσεις δὲν θὰ πρέπει νὰ λησμονεῖται ὅτι τὸ κείμενο τοῦ Bulgakov σαφῶς προηγεῖται χρονικὰ, ἐνῶ τὰ κείμενα τοῦ Φλωρόφσκυ βασικὰ ἔπονται, ἔτσι ἔστω νὰ καταστῆ κατανοητὴ καὶ ἡ ὅποια μεταξύ τους ἀλληλεπίδραση.

52. Ἔχει θεωρηθεῖ ὅτι ὁ Bulgakov μὲ τὴν σκληρὴ αὐτὴ κριτικὴ πὸν ἀσκεῖ ἔχει κατὰ νοῦ τὸν Φλωρόφσκυ καὶ τὴν ἐμμονὴ τοῦ τελευταίου στὴν σπουδαιότητα τῆς πατερικῆς παράδοσης. Νομίζουμε ὡστόσο πὸς μία τέτοια ἐρμηνεία εἶναι βεβιασμένη καὶ δὲν φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ στὸ βαθμὸ πὸν καὶ οἱ δύο φαίνεται νὰ διαβάζουν μέσα ἀπὸ ἓνα κατὰ βάση κοινὸ πρῖσμα τὴν Παράδοση καὶ νὰ διαβλέπουν τὰ ἴδια προβλήματα στὸν τρόπο ἐρμηνευτικῆς προσέγγισής τῆς. Τὴν ἴδια περίπου ἐποχὴ ἓνας ἄλλος μεγάλος Ρῶσος στοχαστὴς ὁ Ν. BERDYAEV σὲ βιβλιοκριτικὴ του γιὰ τὸ βιβλίον «Δρόμοι τῆς Ρωσικῆς Θεολογίας» τοῦ Φλωρόφσκυ φαίνεται νὰ χρησιμοποιεῖ αὐτὴν τὴν εἰκόνα τῆς ταλμουδικῆς ἀνάγνωσης τῶν Πατέρων καὶ νὰ τὴν προσάπτει ὡς κατηγορία στὸν Φλωρόφσκυ, βλ. «Ortodoksiya I Chelovechnost - Prot. Georgii Florovskii. Puti russkogo bogosloviya», *Put* 37 (1937), σσ. 53-65.

53. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 70.

54. Πρβλ., ἐδῶ τὴν ἐξαιρετικὴν εἰσήγησιν τοῦ KATTAN AS. EL., «Essentialism Reconsidered: The myth of a non-hermeneutical approach to Orthodox Tradition», ὑπὸ δημοσίευσιν στὰ Πρακτικὰ τοῦ Διεθνoῦς συνεδρίου «Νεο-πατερικὴ σύνθεσις ἢ Μετα-πατερικὴ θεολογία: Τὸ αἴτημα τῆς θεολογίας τῆς συνάφειας στὴν Ὁρθοδοξία», βλ. καὶ ὑπ. 4.

καὶ ἡ μαρτυρία τῶν Πατέρων, οἱ ὅποιοι τὸ μόνο πού κάνουν εἶναι, ὅπως φανέρωσε ὁ Φλωρόφσκυ, νὰ ὑπομνηματίζουν τὸ εὐαγγελικὸ κήρυγμα γιὰ νὰ τὸ προσφέρουν στὴν ἐποχὴ τους. Ὁ Bulgakov θὰ ἐπιμείνει καὶ θὰ τονίζει ὅτι «ἡ κληρονομία τῶν Πατέρων, ἀντίθετα πρὸς τὴν ἀγιότητά τους, ...δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελεῖ γιὰ μᾶς ἓνα τετελεσμένο ἔργο... Τὸ σημεῖο - κλειδί εἶναι ὅτι ἡ κληρονομία τῶν Πατέρων τοῦ παρελθόντος ἀποτελεῖ ἓνα μωσαϊκὸ ἀπὸ διαφορετικὰ τμήματα τῆς ἱστορίας, πού διαμορφώνεται ὑπὸ διαφορετικὲς συνθήκες...»⁵⁵. Φαίνεται πὼς καὶ ἐδῶ σαφῶς τονίζεται μὲ ἄλλα λόγια ἡ ἀναγκαία ἱστορικὴ προοπτικὴ, ἡ ὁποία ὀφείλει νὰ διατρέχει τὴ θεολογικὴ μελέτη καὶ ἔρευνα, ἐφ' ὅσον βέβαια ἀποδεχόμεστε, ὅπως θὰ ἔλεγε ὁ Φλωρόφσκυ, ὅτι ἡ θεολογία εἶναι «θεολογία τῶν γεγονότων» τῆς ἱερᾶς ἱστορίας.

Ἡ ἀναγκαιότητα μίας νέας σύνθεσης

Ἡ ἱστορικὴ συγκυρία στὴν ὁποία βρισκόμαστε, σημαδεύεται ἀπὸ μίαν πολυδιάστατη κρίση σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τοῦ ἀνθρώπινου βίου, μάλιστα δὲ σὲ παγκόσμια κλίμακα. Πρόκειται γιὰ μίαν κρίση κοινωνικὴ, πολιτικὴ, οικονομικὴ, ἀλλὰ πρωτίστως κρίση πνευματικὴ, ἠθικὴ καὶ κρίση ἀξιών. Ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καὶ εἰδικότερα στὴν περίπτωσή μας ἡ θεολογία βρίσκεται γιὰ μίαν ἀκόμη φορὰ ἐνώπιον κρίσιμων προκλήσεων, θὰ ἔλεγε κανεὶς σὲ ἓνα σταυροδρόμι· ἔχει νὰ ἐπιλέξει ἀνάμεσα στὴ δυναμικὴ ἐκ νέου σάρκωση τοῦ εὐαγγελίου καὶ περαιτέρω μαρτυρία τῆς πίστεως καὶ τῆς ἀποστολικῆς καὶ πατερικῆς ἐμπειρίας στὴν παρούσα δύσκολη καὶ κατὰ πολὺ τραγικὴ πραγματικότητα, μὲ ὀρίζοντα τὴ σωτηρία ὁλάκερου τοῦ κόσμου, ἢ σὲ μίαν φοβικὴ στάση καὶ λόγῳ ἀνασφάλειας ἀπομόνωση ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ δράση, ἀπὸ τὰ καυτὰ ὑπαρξιακὰ προβλήματα καὶ τίς ἀναζητήσεις τοῦ μετανεωτερικοῦ ἀνθρώπου, μὲ συνέπεια τὸν αὐτοἐγκλωβισμό τῆς σὲ χρόνιες ἀγκυλώσεις καὶ σὲ ἓναν χωρὶς ἀξία βουκαλισμὸ γιὰ τὸ ἔνδοξο (δίκην «ἀρχαιολογίας») παρελθόν.

Μὲ τὸ παρὸν κείμενο δὲν ἐπιχειρήθηκε σὲ καμιά περίπτωση νὰ περιγραφεῖ, ἀκόμη καὶ σὲ ἐπίπεδο ἀρχῶν, μίαν «θεολογία τῆς παράδοσης», παρὰ μόνον νὰ γίνεαι μίαν συνοπτικὴ καὶ σὲ μορφή εἰσαγωγικῶν ἀναφορῶν ἐπιμέρους συζήτησης κάποιων ὄψεων ἑνὸς ἀπὸ τὰ πλέον θεμελιώδη, ἴσως καὶ ἀκανθώδη, ζητήματα

55. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 72.

πού άπασχολεί τούς τελευταίους αιώνες τήν όρθόδοξη θεολογία· τόν τρόπο ανάγνωσης και έρμηνείας τής Παράδοσης. Νομίζουμε ότι τó ζήτημα τής έρμηνείας τής Παράδοσης δέν μπορεί παρὰ νά άποτελεϊ πράγματι τó κυρίαρχο έρμηνευτικό πρόβλημα για τήν όρθόδοξη θεολογία στίς μέρες μας, ή όποία συχνά μοιάζει νά βρίσκεται σέ κάποιο βαθμό κάτω άπό τήν κυριαρχία ένός άλλου τύπου «βαβυλώνιας αίχμαλωσίας», όχι ένδεχομένως ύπό τήν έπήρεια δυτικῶν επιδράσεων, αλλά με εκείνη πού έχει νά κάνει με μία έμφανη δυσκολία, άν όχι άρνηση νά έμπλακει, νά σαρκωθεί στήν Ίστορία και τή συνακόλουθη άνιστορική και συχνά ιδεολογική κατανόηση τής Παράδοσης μέσα στο πλαίσιο μίας ά-θεολογικής προσέγγισής της.

Συζητώντας σέ περιορισμένη κλίμακα κάποια θεμελιακά για τó σκοπό τής μελέτης μας κείμενα τῶν Φλωρόφσκυ και Bulgakov⁵⁶, δύο έκ τῶν κορυφαίων θεολόγων τής ρωσικής διασποράς τοῦ 20οῦ αιώνα, άποτυπώσαμε κάποιες κρίσιμες μεθοδολογικές και έρμηνευτικές παραμέτρους, οί όποίες όφείλουν νά λαμβάνονται σοβαρά ύπ' όψη στο πλαίσιο κάθε άπόπειρας συζήτησης για τήν αὐθεντία και τó κῦρος τής Παράδοσης. Πέραν ένδεχομένως τῶν έπιμέρους προβλημάτων⁵⁷, πού μπορεί νά συναντήσει ό μελετητής ειδικά τοῦ έργου τοῦ Φλωρόφσκυ άναφορικά με τόν τρόπο πού ό τελευταίος «διαβάξει» τήν Παράδοση, τó βέβαιο είναι ότι ή θεολογική σκέψη και τῶν δύο Ρώσων στοχαστῶν προ(σ)καλεϊ πρὸς μία σέ βάθος συζήτηση πάνω στο κρίσιμο έρμηνευτικό πρόβλημα. Ἔτσι άφ' ένός σημειώθηκε ή κρίσιμότητα πού ένέχει και στοὺς δύο θεολόγους τó άπαράβατο κριτήριο και ή άφετηρία κάθε άπόπειρας επανάγνωσης τής άποστολικῆς και πατερικῆς Παράδοσης, τó όποιο κριτήριο δέν μπορεί παρὰ νά είναι, πέρα άπό τίς έπιμέρους διαφορές τους στήν προσέγγισή του, ό χριστολογικός παράγοντας, τó πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ό (ένσαρκος) Λόγος τοῦ

56. Δώσαμε κυρίως βαρύτητα, στο πλαίσιο αὐτῆς τής εἰσαγωγικῆς μελέτης, στα πρωτογενῆ σχετικά κείμενα για τήν ανάδειξη τῶν έπιμέρους μεθοδολογικῶν παραμέτρων πού άφοροῦν στήν προσέγγιση τής Παράδοσης. Ὁ ένδιαφερόμενος μπορεί νά ανατρέξει έπίσης μεταξύ άλλων στα NICHOLS A., «G. Florovsky and the idea of Tradition», *Light from the East* (Stagbooks: London, 1995), σσ. 129-145, και στήν άδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία τοῦ DORSEY J., *The Nature of Tradition in the theology of Georges Florovsky* (Deerfield, Illinois, 1995).

57. Βλ. πρόχειρα PLESTED M., «Ἡ εμφάνιση τής νέο-πατερικῆς σύνθεσης: Περιεχόμενο, προκλήσεις και όρια», GAVRILYUK P., «“Ο χριστιανικός Ἑλληνισμός” τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ». BEHR J., «Ἐπέκεινα τής νέο-πατερικῆς σύνθεσης», όλες ύπό δημοσίευση στα Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου «Νεοπατερική σύνθεση ή Μεταπατερική θεολογία...».

Θεοῦ, ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ὁποίου ὀφείλει νὰ κρίνεται ἡ αὐθεντία καὶ τὸ κῦρος κάθε ἐπιμέρους παράδοσης, προκειμένου ἢ τελευταία νὰ μὴ μεταβληθεῖ σὲ ἀπλή συνήθεια ἀλλὰ νὰ ἐκφράζει πράγματι τὴν ἀλήθεια. Τὴν ἴδια στιγμή ἀναδείχθηκε καὶ ἡ ἀναντίρρητη σημασία τῆς ἱστορικῆς προοπτικῆς στὸν τρόπο προσέγγισης ἐν γένει τῆς Παράδοσης, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιμέρους Πατέρων καὶ τῶν κειμένων τους, ἔτσι ὥστε αὐτὰ νὰ προσεγγίζονται πρωτίστως ἐντὸς τῆς ἱστορικῆς συνάφειας καὶ τοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο καταρχὰς διαμορφώνονται, καὶ στὴν συνέχεια νὰ ἀναδεικνύεται στὴν προοπτικὴ τῶν ἐπιμέρους διαρκῶς ἱστορικῶν συνθέσεων ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας⁵⁸, ἢ συμφωνία τους μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ φρόνημα, τὸ ὁποῖο παραδίδεται καὶ ἐνυπάρχει ὡς ζῶσα Παράδοση στὴν καθολικὴ ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Παράδοση ἀποτελώντας μία «χαρισματικὴ ἀρχή» στὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ εἶναι ζῶσα καὶ διαρκῶς ἐξελισσόμενη Παράδοση, ὅχι μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἡ ἀλήθεια δὲν ἔχει ἀποκαλυφθεῖ πλήρως καὶ ἐφάπαξ στὸ γεγονός τοῦ Χριστοῦ, ἀλλὰ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι ἀπαιτεῖται διαρκῶς ἐρμηνεία τῆς καὶ ἀνακάλυψή τῆς μέσα στὸ πλαίσιο τῆς συνεχιζόμενης «ἱστορίας τῆς σωτηρίας», προκειμένου νὰ καταστεῖ ἐφικτὴ ἢ «συνάντηση» τῆς Ἀλήθειας μὲ τὰ ἐκάστοτε νέα προβλήματα τοῦ ἀνθρώπου. Ὅπως σημειώνει χαρακτηριστικὰ στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Bulgakov, ἔνα πλῆθος προβλημάτων ποὺ ἀντιμετωπίζουμε σήμερα (ἀναφέρεται βέβαια στὴν ἐποχὴ του) δὲν συναντῶνται στὴν πατερικὴ παράδοση⁵⁹, ἢ δὲν ὑπῆρχε μία πάντοτε ἱκανοποιητικὴ διαπραγμάτευσή τους, καὶ «ὁ λόγος εἶναι ὅτι αὐτὰ τὰ προ-

58. Γιὰ τὸ γεγονός ὅτι οἱ Πατέρες σὲ κάθε ἐποχὴ ἐπεδίωκαν μία ἐπίκαιρη σύνθεση - ἐρμηνεία τῆς ἀποστολικῆς πίστεως καὶ Παράδοσης στὴν ἱστορικὴ τους συνάφεια, βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη μέσα ἀπὸ τὸ πρῶμα τοῦ Φλωρόφσκυ, BAKER M., "Neo-patristic synthesis": An examination of a key hermeneutical paradigm in the thought of Georges V. Florovsky, ἀδημοσίευτη μεταπτυχιακὴ ἐργασία (Holy Cross, Brookline 2010) καὶ εἰδικὰ τὸ κεφ. 1.

59. Ἄν καὶ ἀσφαλῶς τὰ μεγάλα ὑπαρξιακὰ προβλήματα παραμένουν διαχρονικὰ τὰ ἴδια, ὡστόσο σὲ κάθε ἐποχὴ τίθενται μὲ διαφορετικούς ὅρους καὶ ὀξύτητα, ὥστε νὰ ἐμφανίζονται καὶ νὰ ἀπαιτοῦν κάθε φορὰ νέα προσέγγιση καὶ ἐρμηνεία τους, ἢ ὅποια δὲν θὰ μπορούσε ἀπαραιτήτα νὰ ἔχει προκύψει στὴν περίοδο τῶν Πατέρων (λ.χ. μία ξεκάθαρη καὶ ὀλοκληρωμένη ἀνθρωπολογία μὲ εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴ θέση τῆς γυναίκας στὸ ἐκκλησιαστικὸ καὶ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, φαίνεται νὰ εἶναι ἀποῦσα ἀπὸ τὴν πατερικὴ παράδοση, χωρὶς νὰ σημαίνει ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ Πατέρες δὲν ἀσχολήθηκαν κατὰ περιστάσεις μὲ ὅψεις τοῦ ἀνθρωπολογικοῦ ζητήματος. Βλ. ἐδῶ ἐνδεικτικὰ ΚΑΛΑΪΤΖΙΔΗ Π., «Πρὸς μία μετα-πατερικὴ θεολογία», ὑπὸ δημοσίευση στὰ Πρακτικὰ τοῦ Συνεδρίου «Νεοπατερικὴ σύνθεση ἢ Μεταπατερικὴ θεολογία...», βλ. ὑπ. 4).

βλήματα είναι άγνωστα στην Ἐκκλησία... [καί] ὅτι ἡ πατερικὴ ἐποχὴ δὲν ἀσχολήθηκε ποτὲ μὲ αὐτά... [καθὼς] ἐκυριαρχεῖτο ἀπὸ ἄλλα προβλήματα...»⁶⁰.

Σ' αὐτὴν τὴν προοπτικὴ φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ σήμερα ἐπείγουσα ἀναγκαιότητα, γιὰ τὴν ὀρθόδοξη θεολογία τουλάχιστον, ἀκολουθώντας ἐν προκειμένῳ ὄχι μόνον τὸ παράδειγμα τῶν Ρώσων θεολόγων καὶ εἰδικὰ τοῦ Φλωρόφσκυ, ἀλλὰ καὶ εὐρύτερα τοὺς ἴδιους τοὺς Πατέρες⁶¹, νὰ ὑπάρξει μία νέα θεολογικὴ σύνθεση (δὲν ἔχει τόση σημασία ἐὰν αὐτὴ ὀνομάζεται «νεοπατερικὴ» ἢ «μεταπατερικὴ» ἢ μὲ ἄλλο τρόπο), ἡ ὁποία θὰ ἀναλάβει μὲ εἰλικρινῆ διάθεση ἀλλὰ καὶ προπάντων γενναιότητα, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν βασικῶν παραμέτρων ποὺ περιγράψαμε παραπάνω (χριστολογικὸ κριτήριον, ἱστορικὴ προοπτικὴ, ἐκκλησιακὸ πλαίσιο), τὸ ρόλο νὰ ἐργαστεῖ γιὰ τὴν ἀναζωογόνηση τῆς Παράδοσης καὶ τὴν ἀπελευθέρωσή της ἀπὸ ἐπικίνδυνες χρήσεις καὶ καταχρήσεις της (λ.χ. ἰδεολογικοποίησίν της), σαρκώνοντάς τιν ἐπὶ τὴν (ἐκάστοτε) παρούσα ἱστορικὴ συγκυρία, ἱκανὴ νὰ προσφέρει λύσεις στὰ ποικίλα πνευματικὰ καὶ ἄλλα ἀδιέξοδα τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ νέα αὐτὴ ἀπαίτηση γιὰ σύνθεση (θὰ τὴν ὀνομάζαμε ἐδῶ πρόχειρα, ἱστορικὴ σύνθεση, –προεκτείνοντας νομίζουμε, πιστὰ τὸ πνεῦμα τοῦ Φλωρόφσκυ ποὺ ἐπιμένει νὰ θεολογεῖ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν *magnalia Dei* τῆς «ἱστορίας τῆς σωτηρίας»– λόγῳ ἀκριβῶς τοῦ φόβου καὶ τῆς δυσκολίας ποὺ διέπει τὴ σχέση τῆς θεολογίας ἐπὶ τὴν ὀρθόδοξη προοπτικὴ μὲ τὴν Ἱστορία) ὀφείλει νὰ ἀποτελέσει στὸ ἐξῆς τὸ ἀξονικὸ ἐρμηνευτικὸ ἔργο τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας, ἡ ὁποία θὰ εἶναι σὲ θέσιν νὰ κατανοήσῃ ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καθολικότητος τῆς ἐμπειρίας της τὰ σύγχρονα (δυτικὰ ἢ καλύτερα μετανεωτερικὰ) ἐρωτήματα, ἐπιχειρώντας νὰ ἀπαντήσῃ στὶς προκλήσεις ποὺ διαρκῶς τίθενται ἐνώπιόν της ὄχι μόνον ἐπιανεμνούντας, ἀλλὰ καὶ ἐπεκτείνοντας δημιουργικὰ (κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ὄρου «ἐπιγένεσις» ποὺ χρησιμοποιεῖ ὁ Φλωρόφσκυ ἐπὶ τὴν ἐρμηνεία του γιὰ τὴν Ἱστορία⁶²) μὲ τὴν διαρκῆ παρουσία καὶ δράση τοῦ Πνεύματος, τὴν Παράδοσίν της, ἐφ' ὅσον φαίνεται νὰ εἶναι (;) εὐρύτερα ἀποδεκτὸ ὅτι ἡ «πατερικὴ παράδοση δὲν ἐγκλωβίζεται σὲ ὀρισμένο ἱστορικὸ πλαίσιο»⁶³, ὅτι δηλαδὴ ἡ περίοδος τῶν θεολόγων - Πατέρων δὲν ἀνήκει μονάχα στὸ παρελθόν ἀλλὰ συνεχίζεται ἐπὶ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἀναμενόμενη Βασιλεία. Σ' αὐτὴ

60. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 72.

61. Βλ. ὑπ. 55.

62. FLOROVSKY G., «Evolution und Epigenesis. Zur Problematik der Geschichte», *Der Russische Gedanke*, vol. 1/3 (1930), σσ. 240-252.

63. BULGAKOV S., «Dogma and Dogmatic Theology», ὁ.π., σ. 72.

τὴν περίπτωση «δὲν ὑπάρχει χῶρος γιὰ ὁποιαδήποτε θεολογία τῆς ἐπανάληψης [«ὡσάν νὰ εἴμαστε ἀρχαιολόγοι»]⁶⁴, καὶ κανεὶς «περιορισμὸς δὲν εἶναι ἐπιτρεπτός», ἐννοώντας ὁ Φλωρόφσκυ τὸν ἐπικίνδυνο περιορισμὸ τῆς πατερικῆς ἐποχῆς σὲ ὀρισμένο χρονικὸ ὀρίζοντα (λ.χ. τὴν ἐποχὴ μέχρι τὸν Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, τὶς ἑπτὰ Οἰκουμενικὲς Συνόδους κ.λπ.) ἢ θὰ συμπληρώναμε σὲ ὀρισμένα πρόσωπα Πατέρων (λ.χ. Γρηγόριος Παλαμᾶς), ὁ ὁποῖος (περιορισμὸς) κατὰ αὐθαίρετο τρόπο ἐκλαμβάνεται ὡς ἀναλλοίωτη ἀξιωματικὴ ἀρχὴ γιὰ κάθε ἐποχὴ. Σὲ μία τέτοια περίπτωση, ὄχι μόνον ἐνδέχεται νὰ «παροργίσουμε» τὸ Πνεῦμα, ἀλλὰ καὶ φαίνεται νὰ θεωροῦμε σὲ ἀντίθεση πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ φρόνημα τῆς Παράδοσης, ὅτι ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία γνώριζε καλύτερα τὸν Χριστὸ ἀπὸ ὅ,τι στὴ σημερινὴ ἐποχὴ. «Ἡ Ἐκκλησία εἶναι πάντοτε πλήρως ἔγκυρη, ὅσο καὶ κατὰ τὸ παρελθόν, δεδομένου ὅτι τὸ Πνεῦμα τῆς ἀληθείας τὴ ζωογονεῖ τώρα τόσο ἀποτελεσματικὰ ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα»⁶⁵.

64. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὅ.π., σ. 152.

65. ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ πατερικὴ Παράδοση», ὅ.π., σσ. 150-154. Βλ. ἐπίσης ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γ., «Ἡ καθολικότητα τῆς Ἐκκλησίας», ὅ.π., σ. 68: «Ἡ Ἐκκλησία δὲν γνωρίζει σήμερα τὸν Χριστὸ περισσότερο ἀπ' ὅσο τὸν γνώριζε τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀποστόλων... γνωρίζει τὴν ἀλήθεια οὔτε λιγότερο οὔτε διαφορετικὰ ἀπὸ ὅ,τι στὸ παρελθόν».